

Opponensi vélemények – és válasz

HORVÁTH IVÁN

Tverdota György dolgozata egy körülbelül 30 éves kutatói pályafutás legújabb állomása. E pályafutás kezdetén a szerény adatfilológust látjuk, aki a Petőfi Irodalmi Múzeumban, majd az MTA Irodalomtudományi Intézetében gyűjtéssel, nyilvántartással foglalkozik. Figyelme hamar ráirányul József Attila költészetének eszmetörténeti vonatkozásaira, ám a kutató eközben nem veszíti el az apró részletek iránti szenvedélyét. Úgy jut el a filozófiáig, hogy közben nem lesz hűtlen a filológiához. Az ő nevéhez fűződik a költő értekező prózájára vonatkozó egyik legfontosabb megállapítás: az, hogy az általában *Esztétikai töredékek*nek nevezett művészetbölcseleti kéziratok még azelőtt íródtak, semhogy szerzőjük mélyebben megismerkedett volna a tudományos szocializmus és a mélylélektan eszmerendszereivel. Ez a roppant termékeny tétel – amellyel szemben a József Attila-kutatók ifjabb nemzedéke részéről is ellenállás érezhető – természetesen merőben új környezetet teremt a szövegek értelmezése számára. Tverdota, helyesen, az úgynevezett névvarázs-elméletet állítja a költő korai művészetbölcseletének középpontjába.

Emlékezetem szerint körülbelül ez idő tájt szerzi meg a kandidátusi fokozatot.

A következő évek nagy változásokat hoznak. Tverdota átveszi Bokor László hagyatékának gondozását, s csakhamar megjelenteti a költő fogadtatástörténetének nélkülözhetetlen, háromkötetes forrásgyűjteményét, a *Kortársak...-at*. Hozzálátunk a tanulmányok és cikkek új kritikai kiadásához, amelyből egyelőre csak az első két kötet jelenik meg. Immár nemcsak József Attilának, hanem az újabb magyar – és nem csak magyar – irodalom megannyi más jelenségének is tanulmányt szentel. Párizsi évei gyümölcseként látóköre tovább szélesedik. Munkássága ekkor már olyan távoli területeket is felölel, mint a névtan, az irodalomlélektan, vagy a Dávidházi Péter kezdeményezte irodalmi kultusz történet. Értekezéséről végül megállapítható, hogy – a Doktori Szabályzat szavaival szólván: – „a korábbi tudományos fokozat megszerzését követően jelentős eredeti tudományos eredménnyel gyarapította a tudomány szakot”.

Az új irodalomtudomány alaptétele, hogy az irodalmi folyamatban az olvasó a főszereplő. Tverdota most olvasói irodalomtörténetet, befogadástörténetet ír, ilyenként az egyik elsőt a magyar irodalomtudomány történetében. Ez a befogadástörténeti értekezés a költő halála utáni hónapok minden dokumentáltan reánk maradt olvasatával számolni kíván, őrizze bár emez olvasatok emlékét újság cikk, visszaemlékezés, napló, tanulmány, kritika, könyv, pletyka, bármi. Tverdota befogadástörténetének induktív bázisa elképesztő méretű: közel áll a lehető teljességhez.

Amidőn én jártam iskolába, az irodalomtörténet az életmű logikáját követte, az alkotó alakja volt a középpont. Mi utóbb a művet állítottuk a szerző helyére, a középpontba, és igyekeztünk becsületesen nem gondolni arra, amit óhatatlanul mégiscsak tudtunk a mű megalkotásának körülményeiről. Most a kultuszutatók visszaengedik az irodalomtörténetbe az alkotó életrajzát, de ez az életrajz immár nem kapja meg az objektivitás rangját, hanem, miként egy regény, maga is értelmezések sorozatát szenved el, és csak értelmezések szűrőjén át vehető szemügyre. Az író figurája úgy változik az időben, ahogy a befogadói közösségekben uralkodó értelmezések változnak. Tverdota teljes meggyőző erővel mutatja be azt a csodás átalakulást, amelynek során a kitűnő, fiatal tehetségek között számon tartott költőből a magyar irodalom néhány legeslegnagyobbjának egyike lett, méghozzá csodaszzerűen rövid idő alatt, az 1937. december 3-át követő néhány napban. Az értekezés sikerének csak egyik tényezője, hogy szerzője a legkorszerűbb irodalomtörténeti módszerek egyikét választotta. A másik tényező a remek tárgyválasztás: aligha képzelhető jobb téma az irodalmi kultusztörténet számára, mint ez a József Attila öngyilkosságát követő rövid időszak.

A Doktori Szabályzat alapján a bíráló köteles megvizsgálni, hogy „a mű hiteles adatokat tartalmaz-e”. Nos, az értekezés hihetetlen tömegű adatot mozgósít, de szinte mindet egyetlen forrás nyomán. A hivatkozásoknak vagy 99%-a a *Kortársak József Attiláról* köteteire vonatkozik, egy olyan adattárra, amelyet teljes egészében Bokor Lászlónak és éppen Tverdota Györgynek köszönhetünk. A kezünkben tartott, karcsú esszékötetnyi értekezés mellé bizony oda kell képzelnünk a mű filológiai alapját, a Bokor–Tverdota három vaskos kötetét is. Egyike ez ama ritka és kedvező eseteknek, amikor a filológiai anyagfeltárás és az értelmezés munkáját ugyanaz az irodalomtörténész végzi el.

S mielőtt a záró következtetést levonnám, meg akarok emlékezni a mű egy igen csak rokonszenves törekvéséről. Megállapítja Tverdota, hogy a költő értékelésében bekövetkezett hirtelen és kedvező változásnak fontos kísérőjelensége volt a bűnbak-képzés, s hogy a bűnbakok kijelölésének szokása bizony mindmáig nyomon követhető a József Attila-befogadás történetében. Merész tömeglélektani következtetésektől sem visszariadva szembeszáll a felelősök keresésének hagyományával, s ez mindenképp nemes törekvés.

Összefoglalóan megállapítom tehát, hogy Tverdota György kandidátusi védése óta nagy utat járt be, jelentős, eredeti eredményekkel gazdagította tudományágunkat. Ebben az értekezésben korszerű, Magyarországon még gyökeret alig eresztett módszer alkalmaz, arra igen alkalmas anyagon. Eredményei újak, sőt olykor meglepőek, ám kétség nem fér a következtetések alapjául szolgáló adatok hitelességéhez. Ezeknek feltárását javarészt szintén neki köszönhetjük. Mindezek alapján azt javaslom, hogy a Tisztelt Bíráló Bizottság maximális pontszámmal ajánlja a doktori cím megadását Tverdota Györgynek.

Bírálói véleményemnek a végére értem, de attól tartok, szavaimat talán nem mindenki fogja hitelesnek érezni. Bizonyára sokan tudják, hogy Tverdota Györggyel hosszú ideje összeköt egy közös munka: a költő cikkeinek és tanulmányainak új kiadása. Ők úgy gondolhatják, hogy kritikátlan, elfogult vagyok kollégám javára, és nem tudok róla hiteles képet alkotni. Elkerülendő ezt a lehetséges szemrehányást, íme, bemutatom Tverdotával közös műhelyünket. Felolvasom azokat a kérdező, kiegészítő, olykor bíráló ceruzajegyzeteimet is, amelyeket az értekezés lapszélére

írtam. Tverdota György valahányszor a kezembe nyomja egy kéziratát, ugyanilyen megjegyzéseket teszek. (Ő aztán hol változtat szövegén, hol nem.)

Most tehát bemutatom észrevételeimet: hadd vitatkozzunk ez egyszer nyilvánosan. Egy dologban azonban hajlíthatatlan vagyok: az értekezés doktori színvonaláról a lehető legkedvezőbb véleményt alkottam.

Észrevételek

Irodalomtörténetiek

Mindig félve teszek irodalomtörténeti észrevételeket olyan korszakra vonatkozóan, amelyhez nem értek.

Szép idézet-sorozatot olvasunk olyan írótól, akik József Attilát Petőfihez hasonlították. A díszes névsorhoz (Bálint György, Radnóti, Szerb Antal, Márai) hozzátenném a leggyöngédebbet: Gelléri Andor Endréét az ajtó hegedüléséről és a petőfis bajuszról (*Egy önérzet története*).

Tverdota figyelmeztet, hogy a költő „ama mély meghasonlásban, amely a forradalmi szemletű munkásmozgalmi kisebbséget szembeállította az olvasó közönség döntő többségével, minden óvatosságnak fittyet hányva az előbbi közösséget választotta. Mintegy rábízta sorsát a proletár olvasóra és hallgatóra”. Nem azt az észrevételt teszem, hogy a „proletár utókor”, ha torzkép formájában is, már a költő 44. születésnapja előtt elkövetkezett, a számítás tehát nem volt minden tekintetben botor. Nem: most inkább azt kérdezem meg, hogy mennyire tisztán karikatúra Nagy Lajos *Budapest nagykávéházának világa?* Nem igaz-e az, hogy az irodalmi élet a harmincas évek elején politikailag polarizálódott, és a polgári közép rovására épp a szélsők, a népi fundamentalisták, illetve épp a tudományos szocializmus elkötelezettjei erősödtek meg?

Ideavág annak a roppant értékes statisztikai adatsornak az értelmezése is, amelyet Tverdota a 118. lapon közöl arról, hogy a költő halála utáni első évben melyek voltak a legtöbbet hivatkozott versei. Köztük bőven akad bizony politikai költemény, s nemcsak olyan súlyú, mint *A Dunánál* vagy *A város peremén*, hanem olyan agitatívabb, egyszerűbb alkotás is, mint a *Mondd, mit érlel*. Épp az értekezés adatai alapján szinte az a benyomásom, hogy a József Attila-kultusz kialakításában a társadalmi radikalizmus irányzatai talán még nagyobb szerepet játszottak, mint amennyit az értekező nekik juttat.

„Babits... környezete csak táplálta haragját, sőt, akár a sértett nagyság helyett is kész volt cselekedni a »kis sakálók« ellen” – mondja Tverdota, s jegyzetben hozzáteszi: „Az idézett jelzős szerkezet Babits Mihály *A Nyugat és az akadémizmus* című cikkében fordul elő.” Talán meg lehetne említeni, hogy a „Kis Sakál” kifejezés Herczeg Ferenc *Andor és András* című regényéből vett idézet.

Az Esti Kurir Horger-interjújának elemzésében talán értelmezni lehetne az irodalmi idézeteket. (Főleg Móra publicisztikájának nyomát vélem látni, de talán Jókai-nyomot is.)

József Attila és Babits „a korszak talán két legnagyobb költője”, mondja Tverdota. Babits csodálóinak széles tábora van, magam is közéjük tartozom. Ám általában a korai és a késői művekért lelkesedünk, és csak nagyon ritkán *Az istenek halnak, az ember*

él kötet verseiért. Abból az időből nem esnék nehezemre akár több olyan költőt is fel sorolni, akiket (személy szerint én) többre tartok, mint Babitsot.

Nem tudom, mennyire talál Németh Andorra a „polgári esztéta” megjelölés. (József Attila ugyan egy időben bizony egyetértett volna a használatával.) Ő, amennyire élet rajzát ismerem, valójában képtelen volt nemhogy beilleszkedni a polgárságba, de még akár csak hasonlítani is hozzá. Talán lehetne a „nem marxista”, „a marxizmust elvető” kifejezést használni.

Az értekezés bizonyos megfogalmazásai („elmebaj tüneteivel”, „pszichotikus állapotát”, „ezt a kórismét”) alapján az a benyomásom, hogy az értekező azokkal ért egyet, akik szerint a költő elmebeteg, pszichotikus volt, nem pedig azokkal, akik szerint olyan, pszichotikus epizódokkal járó súlyos neurózisban szenvedett, amely nek gyógyítására, sőt felismerésére sem volt képes az akkori elmeorvosoké. Eddig azt hittem, az értekező is meggyőzőbbnek tartja azt az álláspontot, hogy József Attila betegsége úgynevezett borderline neurózis, nem pedig pszichózis volt.

Izgalmas irodalomtörténeti kérdés a Babits-kritikáé is. Tverdota közös kritikai kiadásunk jegyzeteiben erősen megrója érte József Attilát, akinek tettét itt is „méltatlan” támadásnak minősíti. Nos, eddigi jegyzeteimben tétova kérdéseket, legföljebb kiegészítéseket engedtem meg magamnak, ezzel a jelzővel azonban vitatkozni szeretnék. Én ezt az egész Babits-kritikát máshogy ítélem meg, mint nemcsak Tverdota, hanem általában az egész irodalomtörténet-társadalom, és mégis úgy képelem, hogy nem tévedek. Van kolléga, aki elismeri, hogy József Attila tanulmányának bizony mindenben, vagy szinte mindenben igaza van, amit csak szóvá tesz. Ám még ezek a kollégák is szent borzadályal tekintenek a fiatalabb költő Babits-pukkasztó pimaszságára. Nos, én ennek nyomát sem látom. A cikk érzékeny, elemző, roppant alapos bírálat, amelyből olykor még a méltánylás sem hiányzik Babits egyik-másik költői fordulata iránt. Akadnak benne persze mondatok, különösen a záró bekezdésben, amelyek sértőek – lennének, ha egy dúsgazdag alapítvány kartársai fölött ítélkező gondnokának egyáltalán lehetne írói önérzete. József Attila – ő így nevezte – „tárgyi kritikai tanulmány”-a Kosztolányi híres Ady-cikkének a műfaji rokona, amely ugyancsak A Tollban s alig egy hónappal korábban jelent meg, s amely éppoly gazdagon dokumentált, pontos, okadatolt, elemző írás, mint a József Attilaé. Én úgy képelem, hogy (bár talán nem beszélték meg és nem egyeztették akcióikat) mind Kosztolányi, mind pedig fiatal pályatársa megelégtették a szokványos, feudális kritikai beszédmódot, és rendesen nekiláttak az elemzőmunkának. Bírálati célpontjaik is oly hasonlóak: két írófejedelm (mily távol áll ez a maszk mind Kosztolányitól, mind József Attilától!), a közelmúlt halott, a jelenkor élő írófejedelm, akik amilyen nagyok, olyan csenevész a humorérzékük és az öniróniára való hajlamuk. Aztán milyen borzasztó feudális göggel regulázza meg az ősmagyar irodalmi élet ezt a két tüne ményes költő-kritikust, különösen a fiatalabbikat! Hát miféle volt az az irodalmi közvélemény, amely ésszel föl tudta érni, meg bírta érteni, hogy egy csipős kritika folytán évekig elmaradhat elismerés, méltánylás, kosztpénz? Ebben a két testvérbotrányban a botrányhősök voltak józan ítéletűek, és a környezetük volt örült.

Több helyütt fölvetődik a Horger-legenda forrásai egymáshoz való viszonyának kérdése. A 40. lapon így: az újságíró „Akarva-akaratlanul is az általa valószínűleg nem ismert *Curriculum vitae* logikáját követte.” Nos, József Attila önéletrajzai (miként általában másokéi is) természetesen nemcsak a bennük foglalt élettények, hanem a

megszövegezés tekintetében is összefüggnek egymással. Az önéletrajzok csoportjába azonban nemcsak a leírt, általunk ismert önéletrajzok tartoznak bele, hanem a csupán elmondott (például újságíróknak elmondott) változatok is, valamint azok az esetleges leírt példányok, amelyek nem maradtak ránk. A *Curriculum vitae* hosszú évek alatt formálódott, amíg szert tett végső csiszoltságára. Az újságíró ennek egy – írott vagy szóbeli – változatát ismerhette.

Nem tudom, igaza van-e Tverdotának abban, hogy az „elkobzott *Döntsd a tőkét, ne siránkozz*” kötet megmentett példányaihoz kifejezetten nehezen lehetett hozzájutni”. Antikváriumai forgalomban is, magángyűjteményekben is bizony viszonylag gyakran fordul elő ez a versfüzet. Sajátos módon a nehezen megszerezhető *Szépség koldusa* és a nagy példányszámú *Medvetánc* közötti versfüzetek között nincs számottevő árkülönbség, mert mind közepesen gyakoriak. Ismerjük a költő büszke dedikációit („a kobzás napján”), de én például vagy tucatnyi dedikálatlan példányt is a kezemben tartottam már, amelyek – elvben – alig kerülhették volna el a zúzdát. Régóta foglalkoztat: mi lehet a valódi helyzet az elkobzás körül?

A *Mondd mit érteled...*, ahogy Tverdota mondja, „Gyakori emlegetését nemcsak művészi minőségének köszönheti”. Hozzám kevésbé áll közel ez a költemény, és ezért szívesen gondolnám úgy, hogy épp annak köszönhette népszerűségét, hogy művészi szempontból nem tartozik a nagyon bonyolult szövegek közé, hogy szerkezete régmódián, hangsúlyozottan versszak-elvű, jelentése pedig könnyen parafrázálható afféle eszmei mondanivalóvá. Az, hogy – miként Tverdota mondja – „Még az egyébként József Attilával szemben könyörtelenül szigorú Németh László is viszonylag elismerően említi”, az én szememben még mindig nyitva hagyja a kérdést.

Egy korábbi költemény, az *Ülni, állni, ölni, halni* értelmezése végigvonul az egész értekezésen, annak állandó példaként, hogy a vonattal elkövetett öngyilkosság a friss halottról szóló cikkeken miként formálja át bekövetkezett jóslattá, titokzatos sejtelemmé az ifjúkori verset s különösen e két sort belőle: „vonat elé leguggolni”, illetve: „kalapom a sínre tenni”. Szerintem e régi kritikusok gondolatársítása nem alaptalan, és nem a vers félreértéséből ered. A költemény tele van verbális agresszióval, gyilkos és öngyilkos fantáziával. Az utóbbiakból még néhány példa, a vasúti öngyilkosságot sejtető sorok társaiul: „a tavat csak megkerülni, / fenekén ruhástul ülni”, vagy: „tükröm közepébe köpni”, vagy: „s ha világ a számadásom, / úgy itt hagyni, sose lásson”, vagy: „életem, te választató” (mármint aközött, hogy megtartsa vagy visszaadja életét, legalábbis ahogy én értem). Az értekezés szerint nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítanunk annak, hogy már a fiatal József Attila képzetkincsében szerepel az öngyilkosság, sőt a vasúti öngyilkosság motívuma – elvégre „A költemény születése és a költő öngyilkossága között több mint egy évtized telt el”, és a vasúti öngyilkosságot sejtető sorok egy alapvetően más jellegű szöveg „játékos ötletalmazában”, annak részeként hangzanak el, különösebb bajjós felhangok nélkül. Sőt – írja másutt: „Tiszta játék ez a vers, zseniális szeszély, elképesztően találekony ötletalmaz, egy ép kedélyű fiatalember sziporkázása.” Lehet, hogy épp a kultusz teszi (az, hogy nem tudom nem tudni, miként lett öngyilkos a költő), de bevalom, hogy jómagam sem vagyok képes az *Ülni, állni, ölni, halni* szövegét olvasva nem tulajdonítani fontosságot ölés és halál együttes szerepeltetésének, egyszóval az öngyilkosság motívumának. Sejtelem? Jóslat? Talán túlzás. De talán túlzás az „ép kedélyű fiatalember sziporkázása” is, nem tudom. Hasonlóan eltérő értelmezésekre nyújt

módot a *Nyári délután*. Ez valóban „idill”, de ennek a végén is kontrasztképpen „el-megy / egy vén [a kritikai kiadás szerint: vak] tehervonat”, tehát ezen is lehetne vitatkozni. Vagy akár az *Indiában, hol éjjel a vadak...* című szövegen, amely tényleg „verses mese”, de a végén mégis: „Mint a zuhatag, hullt alá a tűz. / Állva száradt el a fejedelem. / S a hétszáz palota helyét elfoglalta / az őserdő egy hűvös éjjelen.” Jó gyermekese ez, mert a gyerekek szeretnek egy kicsit félni. Vagy a *Medvetánc* is mondható „harmonikus tartalmú darab”-nak. Cserépfalvi a negyvenes években gyermeklepoporellőként is kihozta. De elképzelem, Horger Antal mit szólt volna az ifjúság ilyen értelmű neveléséhez: „A feje a néninek / éppen jó lesz pemszlinek.” Nem vitatkozom az értekezés ama megállapításával, hogy József Attila „költészetének szinte mindig vannak olyan harmonikus tartalmú darabjai, amelyek művészi értékben semmiben sem maradnak el súlyos világnézeti üzenetet hordozó vagy megrendítő belső viaskodásról tanúskodó produktumaitól”, de legalábbis a fönt idézett költeményeket csak nem egészen tiszta lelkiismerettel tudnám az értekezéssel egyetértésben a „harmonikus tartalmú darab”-ok közé beosztani.

Módszerbeliek

Az értekezés merőben új befogadástörténeti módszere szükségessé teszi, hogy az értekező elszakadjon az objektív valóságban megalapozott (s mindannyiunk által birtokba vehető) igazság ábrándjától. Gondoljunk csak bele, mily merészen új utat választott az értekező. Nem azzal foglalkozik, a szokásos módon, hogy milyen mély volt a költő nyomora, hanem „nyomorrepertoárról” beszél: a kritikai kórus nyomor-szólamáról. Nem nagyon foglalkozik a költő betegségével, inkább csak a „betegség-mítosszal”, ahogy nevezi, ismét csak a kritikus kar egyik szólamára utalva. Leszögezem, hogy nekem rendkívül rokonszenves ez az úttörés. Mégis észlelni vélek a módszerből fakadó két jelenséget, amelyeket túlzás lenne veszélyforrásoknak tekinteni, inkább a módszerrel együtt járó, vagy ahhoz legalábbis könnyen kapcsolódó, szinte természetes, olyan sajátosságoknak, amelyekkel számolnunk kell.

Az egyik: hogy a tények (mivel, teszem hozzá Collingwooddal: a történetíró számára nem léteznek önmagukban való, még értelmezetlen tények) jogos zárójelbe tétele, a kultuszképződés gépezetének megfigyelése szinte cinizmusra csábít. Mintha csak PR-feladatról, egy reklámkampány technikai megszervezéséről lenne szó. Példa az új módszerhez kapcsolódó egyik stiláris megoldásra: „egy másik kultuszpanel szabadalmazása is Németh Andor nevéhez fűződik.” Példa a költői érvényesülés történetének hatatlanul karriertörténeteszerű felfogására: „Ha József Attila sorsa nem alakul ilyen tragikusan, alighanem egy-két éven belül megtörténik a befogadásban az a kedvező fordulat, amelyet a költő életében ez idáig oly hiába sóvárgott.” Vagy: „A kultusz, illetve annak egyik alapfeltétele, a magyar nyelvet beszélők körében érvényes egyetemes, feltétlen elismertség kialakulása szempontjából a legnagyobb akadályt alighanem a költő 1930. őszi baloldali fordulata, az illegális kommunista párt munkájába történő bekapcsolódása és főleg költészetének a forradalmi munkásmozgalom ideológiai igényeivel történő összehangolása képezte.” Lehet, hogy szélesebb körű elismerésre tarthatott volna számot József Attila, ha nem csatlakozik a KMP-hez, lehet, hogy pályafutása sokkal kedvezőbben alakult volna, de akkor talán nem csalódik a mozgalomban, akkor talán nem sikerül olyan elégikusra *A város peremén* című ódája, akkor talán nincs *Eszmélet* és nincs ős patkány és sok minden más sincs,

és akkor végül is minnek a kultusz. A kultusztörténet részben bizony karriertörténet, és ez a maga kisszerű szempontjait kényszerűen érvényre is juttatja. (Egyébként: ha játék és tanulság kedvéért föltesszük ezt a szemüveget – én vagyok olyan cinikus, hogy szívesen fölpróbáljam! –, és József Attila tevékenységét egy olyan játszma lépéseiként elemezzük, amelynek célja a kultuszképzés, akkor lehetséges, hogy a költő inkább a nagy áldozati kombinációk híve volt, semmint a megfontolt, körültekintő pozíciójátéké.) A másik: hogy az objektív valóságban megalapozott igazság talán némiképp elavult fogalmát roppant nehéz, talán kivihetetlenül nehéz feladat lett volna végig az egész értekezésben egy viszonylagosabb igazságfogalommal helyettesíteni. A befogadástörténet relatív igazsága mellett (s annak némileg ellentmondva) ezért mindvégig jelen van az a megszokott, reflektálatlan, közvetlenül birtokba vehető igazság is, az, amellyel a József Attila életrajzával korábban foglalkozó kutatók dolgoztak. Az értekezésben tehát, ahogy én olvasom, kétféle igazsággal találkozhatunk. (Magamfajta eklektikus szájából ez persze nem szemrehányás.) Néhány példát hozok e másik, úgyszólván régi vágású, közvetlenül birtokolható igazságra. A 26. lapon „tények”-ről és „valóság”-ról olvasunk, a 28.-on „vers és valóság viszonyá”-ról, mintha az hozzáférhető volna. „A temetés valóban szerény, szegényes volt”, olvassuk a 78. lapon, holott erre csak a leírásokból és visszaemlékezésekből, tehát megformált szövegekből következtethetünk. Még a versek értékelése is objektív alapokon nyugszik: „az életmű egésze iránti érdeklődést kiegyensúlyozottnak és lényegében ma is indokoltnak tarthatjuk.” Lélektanunkkal még az elrejtett igazságot is meg tudjuk állapítani: Illyés például „a maga személyes ambícióját... kitűnő és sikeres Petőfi-monográfiájával élte ki”. A 16. lapon Komlós Aladár kétszer is „polgári”, Németh Andor „polgári esztéta” (ez utóbbit már idéztem). Vannak tehát a műben ilyen reflektálatlan igazságok is.

Ezekhez a régimódi, magabiztosan hangzó aranyigazságokhoz képest olykor furcsa elbizonytalanodás nyomait is látni vélem a műben, rokonszenves módon olyankor, amikor a szerző személyesen is érintve van. Szerintem túlzó, sőt indokolatlan önváddal beszél arról, hogy a *Miért fáj ma is* című kötet előszavában bűnbaknak tettük meg Bókay Antalt és szerzőtársait. Ezt a vétket nem követtük el. A tudományos vita miért lenne minden esetben bűnbakképző jellegű? Sem Bókaynak, sem szerzőtársainak természetesen semmilyen szerepet nem tulajdonítottunk József Attila öngyilkosságának előidézésében. Bókayék ellenben tényleg bűnbaknak tették meg József Attila barátai közül azokat, akik őt elmebeteggé „stigmatizálták”, s mi ez ellen – jogosan – tiltakoztunk. Jogosan, de nem elvakultan vagy ellenségesen: a borderline-elméletet például – s ezt hangsúlyoztuk is – őtőlük vettük át. (Egyet azért én is megbántam: a Révai-hasonlatot. Igaz ugyan, hogy Révai is, Bókayék is épp a Szép Szókra és az analitikusokra haragudtak a legjobban, s az is igaz, hogy a pszichoanalitikus szövetség magyarországi tagozata nemcsak Révai idejében, hanem Bókayék publikációinak korában, sőt még azután is nem kevés esztendőn át illegálisba szorítva működött, de a hasonlat mégiscsak méltánytalan. Itt az ideje, hogy apasági nyilatkozatot tegyék. A hasonlat, amelyért Tverdota önkritikát gyakorol, sajnos az enyém, nem pedig az övé.) S akkor már megemlítem Szőke György nevét, aki az én szememben az egyik előfutára Tverdota György felelőskeresés-ellenes irányzatának. Szőke volt az, aki *József Attila, Dr. Bűnbak Róbert és a „stigma”* című cikkében (1983) úgy védte meg a költő utolsó analitikusát Bókayék vádjaitól, hogy közben rámutatott e

vád bűnbakképző jellegére. Ehhez képest szigorúnak érzem azt a megrovást, amelyben Szőke György (Gyertyán Ervinnel közösen) az értekezésben részesül („polemikus indulat, pamfletista düh”).

Az elbizonytalanodás másik jele – szerintem – a Sárközy Péterrel való vita elmaradása. Ismeretes, hogy Sárközy az ItK-ban azzal vádolt meg bennünket (már Tverdotát és engem), hogy kisebbiteni próbáljuk a KMP szerepét a költő válságának és végső soron halálának előidézésében. Nos, nem tudom, hogy a KMP-ra nézve melyikünk álláspontja kevésbé hízog, a Sárközyé-e vagy a miénk, az, amit a *Miért fáj ma is* című kötetben fejtettünk ki. (Sárközy azt mondja: József Attilát sokszor megsértették, majd ki is zárták, és ezzel be nem gyógyuló sebet ejtettek rajta. Én azt mondom: neki lett elege belőlük. S nemcsak a sok durva sértés miatt. Azok miatt is, de legfőképp súlyos elvi okokból. A költő politikai problémája történetbölcseleti kiterjedést kapott [„mert kínjukból jövőnk nem született meg”], és mindenesetre sokkal átfogóbb és kínzóbb volt, mint amilyen egy párt sztálinista vezetésének kérdése egyáltalán lenni tud. A kizárási határozat már azután születhetett, hogy ő eltávolodott a párttól. Talán a tudomására sem jutott.)

Most nem az a dolgom, hogy megvizsgáljam, igaza van-e Sárközynek – de az meglep, hogy Tverdota értekezése sem foglalkozik a dologgal, jóllehet a felelősök keresésében már a Szép Szó József Attila-emlékszáma egyértelműen céloz a KMP-ra. Déri így írt a nekrológban (*Kortársak...*, II, 933): „Úgy látta egy időben, hogy saját osztálya cserben hagyta. Nyilvánvalóan tévedett, amikor egy párt vezetését azonosította egy osztállyal... Attila gyöngéd alakja megingott, mintha tarkón ütötték volna, amikor úgy látta, hogy azok, akikhez szívével, értelmével húzott, akik között meglelte a sokáig keresett közösséget, épp azok nevében igazságtalanság éri.” Déri szavai ahhoz az állásponthoz állnak közel, amelyet ma Sárközy Péter képvisel.

Én Koestler nekrológját mélyrehatóbbnak érzem (*Kortársak...*, II, 1533): „József Attila – nemzedékének legjobbjaihoz hasonlóan – kommunista volt. De elfordult a mozgalomtól, amelynek torzulása épp a legjobbak közül sokaknak az életébe vagy a józan eszébe került. Amint a legjobbak közül sokan, ő sem volt rá képes soha, hogy csalódottságán úrrá legyen. Soha nem tudott megszabadulni a gyűlöletnek és a szeretetnek attól a keverékétől, amely a párthoz fűződő érzelmeit jellemezte, ahogy senki sem volt képes erre közülünk, ha ebbe az érzésbe belekóstolt. Mert a párt volt az a kártya, amelyre mindenünket föltettük, és amelyen mindenünket elvesztettük. Röviddel azelőtt, hogy kitört rajta az elmebaj, ismét közeledett a párthoz, illúziótlanul, viszolyogva, szeretettel, rezignáltan – taszítás és nem vonzás nyomán, annak a fölismerésnek végzetes kényszere által, hogy az ellentábor torz vonásai még szörnyűbbek. Fejlődése tehát mindvégig tökéletesen logikus volt.”

Anélkül tehát, hogy a vitához most hozzászólni kívánnék, rögzítem, hogy a KMP felelősségének kérdése két nekrológban is felvetődött, így megtárgyalása elvben belefért volna az értekezésbe.

Záró értékelés

Észrevételeim végére értem. Egy olyan sem volt közöttük, amely kétségessé tette volna, hogy Tverdota György megérdemli a doktori fokozatot. Még olyan sem volt, amely mindenképpen választ kívánna. Inkább megfontolásra ajánlom őket a szerző számára, arra az esetre, ha módja nyílnék értekezését nyomtatásban közzétennie.

Befejezésképpen rétorikai okokból talán röviden meg kellene ismételmem a bírálatom első, értékelő fejezetében elmondott laudatiót, de nem teszem. Nem fogom újra elmondani a módszerről, a témaválasztásról, a felhasznált adatok mennyiségéről és forrásairól, az eredmények eredetiségéről mondottakat. Inkább egy eddig nem említett szempontot hoznék föl, s azzal zárnám bírálatomat. Emlékeztetem a Bizottságot az értekezés 26–27. lapjaira, Tverdota egy összehasonlító elemzésére: „Az éjjel hazafelé mentem, / éreztem, bársony nesz inog, / a szellőzködő, lágy melegben / tapsikolnak a jázminok”.

Tverdota az egyik rímet Adynál is megtalálja: „A pálmás part inog, / Vadkaktuszok összehajolnak, / Sírnak a jázminok”, és Kosztolányinál is: „Kénsárga légbe forráság inog, / őzjengenek a buja jázminok”.

Én szeretem, roppantul szeretem az ilyen apróságokat. Nos, az értekezés nemcsak felfogásában, módszerében, eredetiségében kiemelkedő, hanem még ilyen finom megfigyelésekben is gazdag. Tverdota György a szó hagyományos értelmében is nagyon-nagyon jó filosz.

Mindezekért arra kérem a Tisztelt Bizottságot, hogy a legkedvezőbb véleményt formálja Tverdota György doktori folyamodványáról.

SZIGETI LAJOS SÁNDOR

Tverdota György munkásságáról – már akadémiai doktori értekezése ismerete nélkül is úgy gondolkodtam – és ezt az MTA Irodalomtudományi Bizottságának referensként el is mondtam –, mint amely egy doktori formátumú egyéniség megnyilvánulásait mutatja, ebben a disszertáció megismerése csak megerősített.

Tverdota kutatói tevékenysége, az ITK szerkesztőségében végzett munkája, az intézet tudományos titkáráként mutatott erudíciója is hozzátartozik elismerhető tudományszervezői munkájához. Fő kutatási területe a két háború közötti irodalom, de különösen József Attila költői, még inkább gondolkodói életműve. 1987-ben megvédett kandidátusi értekezése (*József Attila nyelvész-tétikájáról*) is e területen született.

Párizsi vendégtanársága idején szerkesztette a *Cahiers d' Études Hongroises* három számát és szervezett két kollokviumot, az egyik anyagát az „*Écrire le voyage*”, a másikat, a József Attila-kollokvium anyagát pedig a *Cahiers d' Études Hongroises* című kötetben jelentette meg. Az intézetben jelenleg egy kritikátörténeti monográfián és József Attila prózai műveinek kritikai kiadásán dolgozik, ez utóbbinak az első kötete 1995-ben meg is jelent.

Mint látható, Tverdota Györgynek az elmúlt 23 év alatt nyújtott teljesítménye sok mindenre kiterjedt, szerkesztői munkája, filológiai és textológiai tevékenysége széles körben ismertté tette, számos rangos hazai és nemzetközi konferencián is részt vett, a rá való hivatkozások jegyzéke is meggyőző, bizonyítja, hogy alkotó szerepe van a modern irodalomtörténet-írásban. Az éppen kerekén száz közleményt jelentő publikációs tevékenysége azt mutatja, hogy bennük egy alapos kutató, körültekintő irodalomtörténész ad elsősorban gondolkodás-, mentalitás- és eszmetörténeti elemzéseket a korszakra vonatkozóan. Teljesebb elemzései, mint amilyeneket a 21 éves *Ihlet*

és eszmélet (1987) című önálló kötetében olvashatunk, természetesen nem nélkülözik az irodalomtudomány egyéb szempontrendszerait sem.

Opponensként kötelességemnek érzem megjegyezni, hogy örömmel láttam volna munkásságában több olyan tanulmányt, amelyek túlmutatnak a József Attila-kutatáson, szélesebb kutatói horizontra jelentve példát, hiszen a tanulmányoknak aránytalan többsége csak József Attilára vonatkozik, azonban úgy ítélem meg, hogy amit a tágabb irodalomtörténeti és elemzői gondolkodás hiányával veszítünk, azt visszanyerjük a munka mélységében (az utóbbi esztendőben bővült a kutatási tárgykör, hiszen a franciáknak készült magyar költőket bemutató kötet vagy a tudományos ismeretterjesztés céljával készült *Magyar irodalom a XX. században* című, a Generál Press gondozásában megjelent kötet számos más költői életműre is kitékint).

Tulajdonképpen ezt a mélységet látszik igazolni a benyújtott értekezés is, azért is, mert már maga a témaválasztás is szerencsésnek látszik, hiszen a kultusz kutatás az a terület, amely a leginkább megfelel Tverdota tudósi-kutatói alkatának.

Tverdota, eddigi munkája jellegéből fakadóan is, egyike azoknak a József Attila-kutatóknak, akik a legjobban ismerik a teljes József Attila-szakirodalmat, hiszen ő szerkesztette, rendezte sajtó alá, készítette a jegyzeteket és írt előszót a *Kortársak József Attiláról* című háromkötetes munkához (Akadémiai, 1987), illetve korábban is számos recepciótörténeti tanulmányt jelentetett meg. Úgy gondolom, a József Attila-i életmű maga is szinte kihívást jelent a kutatás ilyen szempontjából a maga sajátos utóéletével. Az értekezés alapján úgy vélem, izgalmas, igazi tudományos vitára van kilátás, hiszen a szerző szembesül az utóélet és befogadástörténet általános kérdéseivel, a kultusz kutatás ma egyre divatosabbá váló nézőpontjával és módszerével is.

Az értekezés a József Attila-kultuszhoz csak a születésével és a kezdeteivel foglalkozik, a munka igazi hozadéka tehát későbbre marad, ezzel együtt úgy ítélem meg, fontos szakaszát jelentheti ez az értekezés és vitája nemcsak a József Attila-kutatás megújulásának, de a modern magyar irodalomtörténet-írás egészének is. Ezért előre-bocsátom, hogy a disszertáció nyilvános vitára bocsátását és a fokozat odaítélését javaslom.

Éppen a fenti okokból nehéz egyértelműen megítélni az értekezést, hiszen – bár a végén szerepel egy rövid fejezetnyi előreutalás az elvégzendő munkára, amely láthatóan jóval terjedelmesebb lesz az eddigieknél – maga a disszertáció olyan látszatot kelt, mint amikor a tudós betekintést enged a maga műhelymunkájába, mielőtt az még valóban készre formálódna, ugyanis a később megírandók egyelőre csak koncepcióként vannak jelen, márpedig Tverdota munkamódszeréből fakadóan feltételezhető, hogy a most még feladatként megjelöltek megvalósítása visszafelé is módosít(hat)ja, átalakít(hat)ja a szerző már megírt okfejtéseit, azt tehát, ami a kezünkben van: akadémiai doktori értekezését. Úgy igyekeztem tehát olvasni mint értekezést, mint aminek nem kell odaképzelnem bármilyen folytatását, illetve ha odaképelem is a szerzői intenciók szerint, akkor csak úgy és annyiban, amennyiben a tudományos munka mindig újabb és újabb kérdéseket vet föl s szükségszerűvé teszi korábbi önmagunk újbóli és újbóli revízióját, meghaladását.

Úgy gondolom, azzal becsülöm meg leginkább Tverdota György munkáját, ha csak kritikai észrevételeimet fogalmazom meg opponensi véleményként, hiszen dicséretét már „elkövettem”, amikor *Ihlet és eszmélet* című könyvéről hosszasan értekeztem az

Irodalomtörténet 1988. 2. számában. Róla alkotott véleményem ugyanis azóta sem változott.

Az értekezés rendkívül lényeges szempontokat választ tárggyául, de tulajdonképpen olyan ismereteket tudatosít, amelyek – legalábbis a szűkebb szakma, ha nem a tágabb számára – már rég ismertek, így tehát inkább az interpretációjuk lesz érdekessé. (Hiszen: s itt kell megjegyezniem zárójelben, hogy például jómagam is hozzáfértem a Bokor László-féle anyaghoz, amikor elkezdtem írni kandidátusi értekezésemet, Stoll Béla jóvoltából, mint ahogy a teljes kritikai kiadás dokumentációjához is hozzájutottam – ugyancsak Stoll jóvoltából. A különbség fontos: Tverdota ebből az anyagból magára vállalta egyrészt, amit Bokor már – halála miatt – nem tudott teljesíteni, másrészt ebből doktori értekezés született, míg én „csak” felhasználtam. A nézőpont-különbség ettől kezdve egyértelmű, tehát amit mondok, tulajdonképpen nem bírálat, hanem csak a diszkrepanciák jelzése.)

A terjedelmes dokumentumegyüttes valóban – mint a szerző maga írja is – az értekezés szöveggyűjteményeként is szolgál, de abban az értelemben, hogy – következőképpen talán túl sok is az idézet, kevesebb talán többet mondana. Legyen ez egyben ajánlás a könyvpublikációhoz!

A dolgozat főtárgya a József Attila-recepció kultikus természete s ilyen értelemben maximálisan elfogadható az ötlet, mely szerint az alaprétteget kell megközelítenünk. Itt kezdtem értékelni igazán magát az ötletet. Egyetértek mindazzal, amit a halottkultusz kapcsán megfogalmaz, mint ahogy a – metaforikusan – kristályalakzatnak nevezett jelenséget is tudomásul veszem, benne különösen fontosnak vélem mindazt, amit a szerző a hitelrontás példáiként sorol. Azt hiszem, a teljes magyar irodalomtörténet köteles végiggondolni mindazt, amit a szerző épp *A város peremén* című vers kapcsán – valóban saját értelmezéseként elmond!

Babitsról szólva sok szempontból egyetértek vele, de meg kell jegyezzem, hogy összekülönbözésük nem korlátozható 1930-ra, ennél jóval korábbi – 1928 végi dokumentumokról van tudomásunk – itt arról van szó, amikor először – és utoljára – tett látogatást Babitsnál József Attila, s amely alkalommal – ezt Tverdota maga is jól kell tudja, éppen Croce tanain vitakoztak.

Vége egy írás, amely megpróbálja jelezni, hogy József Attila nemcsak egy „komor” világ megteremtője volt, de – s ez bizonyítható – akár a Tverdota által „legalsóbb” szintnek minősített kultusz-gyökerekkel ugyanúgy, mint a Horger Antal-féle „társadalmi szerepvállalással”. Mindezzel szemben – úgy gondolom – ugyanakkor túlzott jelentőséget tulajdonít a *Curriculum vitaenak*, amelyet szerintem a maga idejében írt szöveggé kell értelmeznünk, nem szabad túlzó jelentésréteget adni neki, mint ahogy annak sem tudatosítanék nagyobb jelentőséget, hogy Juhász Gyula előszavazta József Attilát első kötetében (utánanéztem: az adott esztendőben is több költőt mutatott be hasonló kedvességgel). (...Hogy valóban a „proletariátus Petőfije” volt-e, nem tudom, de óvatos lennék a visszavonásokkal! Úgy gondolom, minden palinódia veszélyes...!)

A dolgozat egyik legjobb és legötletesebb fejezete a nekro-logikáról szóló, mégis itt kell feltennem a kérdést (nekem is kérdés!): végül is József Attila milyen felekezettű volt, hiszen – ha a későbbi fejezetek szerint olvasok, jogosan kifogásolhatónak látszik, hogy református pap temette (mondván: Szárszón csak az volt), ugyanakkor Hege-dűs Lóránt állítja, hogy anyja után reformátusnak keresztelték és hosszú időn kereszt-

tül járt is a református istentiszteletekre és vasárnapi iskolákra? Mindez azonban inkább valóban mindannyiunknak szóló kérdés csak.

Az *életrajz mint passió* című fejezetet olvasva beledöbbsentem saját jelenlegi feladatomban nehézségébe, amit korábban is sejtettem ugyan, de ilyen szinten nem láttam át: most, hogy Baka István költészetéről írok kismonográfiát, éppen arra próbálok vigyázni, ami most körülötte zajlik, csak árt neki. Tverdota dolgozata győzőtt meg arról, hogy egyáltalán nem biztos, hogy jól tesznek a szerettei (felesége, kedvese, ismerősei, barátai azzal, hogy szavalóversenyt rendeznek stb., vagy inkább arról van szó, hogy a már kultikus szemlélet mögött meg kell látnunk a kódokat, közben tudatosítani, hogy magának a kultusznak – bármily sajnálatos is az irodalomtörténész szemében [az én szememben] – igenis van figyelemfölkeltő szerepe, s ha Rilke – mint József Attila is – majd hogyanem marginális jelentőségű volt életében az irodalmi közvéleményben, miért kell megzavarnom most a vizeket, miért kell féltennem tőlük, melyek végre Baka hajóját is látszanak könnyedebb szelekkel irányítani?!

Szép megfontolás és ötletes, miszerint maga a József Attila-irodalom egy MTI-jelentésből bontakozott ki. Tverdota megpróbál választ adni a kérdésre: „Mi volt a költő szörnyű titka?”, ennek kapcsán kerül sor a krisztusi párhuzamok bemutatására és vizsgálatára, mégpedig oly módon, hogy az idézett részeket (mint az egyik protestáns felekezeti lapot) bírálja, elmarasztalja, holott – lévén szó protestáns szövegről – a retorikusság természetes velejárója a textusnak. Igazán „problémássá” akkor válik a dolog, amikor Tverdota meg sem próbálja szétválasztani az úgynevezett kultikus természetű anyagot az immanens értelmezésektől, márpedig maga az életmű a jelzett kultusztól függetlenül is kínálja a krisztusi párhuzamot (a korban néha nem lehet eldönteni, hogy – mondjuk – az expresszionizmus „testvériség”-gondolata érvényesül-e egy-egy szövegben vagy valóban belső – vallási hitből – formálódik meg ugyanez. József Attilával kapcsolatban is nehéz eldönteni...).

Amikor a hiperbolizációról, az apoteózisról és a szentté avatásról szól a szerző, egyúttal a József Attila-tisztelet születésének heteiről beszél, amelyekről megállapítja, hogy „jól szemléltetik a túlzás kiemelő, kultuszt előkészítő és kísérő szerepét”, akkor hiányolok egy jelzőt, mégpedig az „akaratlan”-t, hiszen itt csak a kultusz-értelmező szempontjából vett túlzásokról van szó, maga a hermeneutikai folyamatban benne levő még mit sem tud(hat) a Tverdota állította – még ha igaz is, márpedig úgy tűnik, hogy igaz, bizonyított – későbbi szerepéről!

Amikor József Attilának az irodalmi Pantheonba való illesztésének folyamatáról ír, bonyolulttá az teszi a folyamat leírását, hogy az adott időben éppen kik helyezik el a költőt a pantheonban, ugyanis az idézettek (Lakatos Péter Pál, Danzinger Ferenc, Vass László, Kovács József) – meggyőződésem szerint – József Attila nélkül elfelejtették lennének, mint ahogyan ez lett a sorsa – hallgatóim nem ismerik már a nevét sem! – a később idézett Boldizsár Iván is (jöllehet, én például életem első kritikáját másodéves hallgatóként Ilia Mihály jóvoltából éppen *A filozófus oroszlán* című könyvéről írtam a Tiszatájban).

Itt kell két megjegyzést tennem, amelyek szintén az értekezés könyv formában való megjelentetését lennének segítőek: egyrészt nem találok szerencsésnek, hogy a szerző csak a „szöveggyűjtemény” oldalszámát adja meg, mert így nem tudni, pontosan mikor íródtak a szövegek, másrészt tudatosítani kell(ene) az olvasóval, hogy például a Petőfivel való azonosításnak egészen más szemléleti funkciója volt – mond-

juk – 1938-ban vagy 1948-ban vagy az azt követő esztendőben...! (Lásd a Tverdota által idézett Lengyel Balázs-jóslatot, illetve gondoljuk csak végig, mennyi idő kellett ahhoz, hogy felvegye a harcot és „felszabaduljon” a magyar irodalomtörténet-írás a Petőfi–Ady–József Attila vonal sokáig érvényesülő hatása alól!) Itt jegyzem meg azt is: furcsának találok, hogy Tverdota meg sem említi Lengyel András idevonatkozó hasonló jellegű tanulmányait (igaz, hogy könyv formában 1996-ban, tehát Tverdota disszertációjának elkészülte után jelentek meg, de korábban is olvashatók voltak mint tanulmányok, folyóiratokban! Egyáltalán, bármennyire bővíteni látszik is a jegyzet-apparátust, a későbbi, „értékelő” szakirodalom sem hiányozhat ebből a munkából!).

Tipikus módszertani gondnak látom, hogy például egy helyen ezt írja (másutt is fogalmaz hasonlóan) a szerző: „A jelenség okait keresve természetesen számba kellene vennünk egy sor módszertani és praktikus megfontolást!” Ha gonosz lennék, azt mondanám: vegyük számba, ezért van az értekezés mint műfaj! Helyette inkább azt mondom: az ilyen fordulatokat húzza ki a szerző! Ehhez hasonlóan megfontolnám a szerző helyében, hogy az *Ülni, állni, ölni, halni* című verset „játékos ötletthalmaznak” tekintsem...! Az öngyilkosság problémája felőli vizsgálatot jogosnak és korrektnek tartom, ugyanakkor hadd jegyezzem meg, hogy e vers egyúttal része egy sajátos poétikai hagyománynak, mégpedig az úgynevezett infinitívuszos versekének (Vö. Szigeti Lajos Sándor: *Modern hagyomány* idevonatkozó fejezetét!). Ezzel függ össze, hogy Tverdota alig idéz a későbbi tanulmányokból (nem akarta vállalni a konfrontációt vagy nem akarta terhelni a dolgozatot(?), akkor viszont miért „kitüntetett” szerző Bókay Antal, Gyertyán Ervin és Balogh László?! Ők miért szerepelnek nem kevészer?!)

A továbbiakban inkább apróbb megjegyzéseket tennék csak, az értekezés publikálóságának érdekében, segítő szándékkal: a kor skizofréniajára is utaló Révai-idezet esetében szerencsésebbnek találnám, ha azt a kótetet idézné a szerző, amely tartalmazza Révai jegyzeteit is, különösen a 156. oldalon olvasható verdikt miatt! „Az orvosi kudarcot rossz elméleti háttérrel is meg lehet magyarázni...” – írja a szerző a 159. oldalon. Újra jogosult a kérdés: mi a véleménye Lengyel András idevonatkozó tanulmányairól?!

Az elmondottak nem érintik sem az értekezés minőségét, sem a jelölt valóban doktori formátumát, csupán a szakmai segítség szándéka és a kutatói-oktatói alkati különbség diktálta őket. Megismétlem: Tverdota György értekezését olyan munkának látom, amely már így, e formájában is szerves része a József Attila-kutatásnak, azt módosítani is fogja, tehát ajánlom az értekezés nyilvános vitára bocsátását és javasolom az akadémiai doktori fokozat odaítélését is Tverdota Györgynek!

Egyúttal szívből és szeretettel gratulálok!

TAMÁS ATTILA

Sokféleképpen lehet az irodalomhoz közelíteni. Kipróbált régi eljárásokkal is, de olyanokkal is, amelyek csak újabban honosodnak meg. Tverdota György – aki főként a József Attila-életmű gondolati tényezőinek, illetve azok forrásainak a feltárásával szerzett magának szakmai rangot – ezúttal az utóbbira vállalkozott.

Az irodalmi kultusz-kutatás hazai úttörője, Dávidházi Péter a maga ilyen tekintetben alapkönyvnek mondható munkájában többek között így ír ennek a kutatási ágak feladatairól és lehetőségeiről: „...képtelenség előzetes körülhatárolás nélkül szak kifejezésként... leírni a „kultusz”-t... A kultusz mint beállítódás bizonyos értékek rajongó, mértéket nem ismerő, mindenekfölötti tisztelete... , mint szokásrend szentnek tekintett helyek fölkereséséből, ereklyék gyűjtéséből, szövegek áhítatos gondozásából... áll, mint nyelvhasználat pedig túlnyomórészt olyan (magasztaló) kijelentésekben ölt testet, melyeket sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet... ellenőrzésükre nincs mód.” (Isten másodszüllöttje, 1989, 4, 5.) „A kultusztörténeti kutatást... nemcsak azért nevezhetjük alkalmazott kritikátörténetnek – folytatja utóbb a gondolatait –, mert vizsgálendő anyagának zömét éppúgy a korabeli kritikák szolgáltatják, mint a tulajdonképpeni kritikátörténetét, hanem azért is, mert hasonló vagy éppen azonos anyagából e diszciplínák anélkül juthatnak tanulságos ismeretekhez, hogy lépten-nyomon az elemzett szövegek állításainak igazságát, vagy ítéleteinek helyességét kel-lene firtatnunk.” Ezúton egyszersmind „közelebb juthatunk más kultuszok lélektani és más működésének megértéséhez”. (I. m., 15, 16.) Lényeges ugyanakkor megvizsgálni „a kultusz egyéni és társadalmi hatásait, arra a végső kérdésre keresve a választ, hogy milyen kulturális értékek születését segítette elő, s melyek létrejöttét gátolta meg... története során...” (I. m., 27.)

Tverdota György saját kutatásainak fontos ösztönzőjeként veszi számba Dávidházi Péter könyvét, de – anélkül, hogy vitába szállna annak megfogalmazásaival – nem teljesen azonos vizsgálódási célokat tűz ki maga elé, s nem is teljesen azonos kultusz-fogalommal hajítja végre vizsgálódási műveleteit. Őt a költői életúttal összekapcsolódó opus „értünk való létében” szemlélt „utóélete” foglalkoztatja igazában: más szóval „mindaz, ami egy személy emlékével, illetve hátrahagyott... életművével történik”, ahogyan ez „az adott korszakban alakot ölt”. Ezen a végtelenbe nyúló „továbbalakulási folyamat”-on belül választja ki adott esetben – logikus indításként – az általa elsőnek ítélt periódust. Különválasztva azt, amit a voltaképpeni kutatástól és a tényleges szakmai kritikáktól elválaszthatónak talál: a kultuszt, mely e három fogadtatási mód közül „a legspontánabb, a legkevésbé tudatos”, mely „gyökereiben... leginkább [ti. kapcsolódik] a közvetlen, reflektálatlan befogadási módokhoz, a művek egyszeri elolvasásához, újraolvasásához, a költő sorsa fölötti meditációhoz...” Azokkal a befogadási formákkal állva közvetlen rokonságban, amelyekben „évezredes, a mitológiai-vallásos hagyománytól örökölt félig tudatos kulturális reakció módok jutnak érvényre...”, „amelyek a bizonyítás kényszerét eleve félretéve nyilatkoznak meg” és „ítélkeznek” tárgyukról. Más szóval Tverdota nem a természetükből adódóan bizonyíthatatlan (egyszersmind ugyanígy cáfolhatatlan), „mértéket nem ismerő, mindenekfölötti tisztelet” talaján sarjadó „áhítatos”, „szertartás”-szerű viselkedési, illetve tevékenységi formákkal kísért kijelentésekre összpontosítja figyelmét: ilyen tekintetben inkább csak a tudományos vagy szakkritikai elemzéseknek, illetve bizonyítá-soknak a szintjére el nem jutást tekinti kritériumnak. Más vonatkozásban pedig egy „kvázi vallásos” szemléletformálási tényezőket érvényre juttató „legendásítás”-nak különböző megnyilatkozásait keresi. Nemcsak a kritikátlan – a kritika jogát el nem ismerő – hódolatnak a jeleit érzi tehát igazán fontosnak, hanem az olyan tényezőket is, melyek egy esendő (s így nagyon is bírálható), a kisszerű racionalitások rendszerénél azonban mélyebben fekvő (vagy magasabban elhelyezkedő?), lényegibb rendszerbe illő,

csak *nagyobb távlatokban értelmezhető* személyiségnek mintázták meg az alakját. – A hódolatot vagy éppen áhítatot megkövetelő *nagyság* helyére ebben a felfogásban tehát akár a nagyobb erőknek való *kiszolgáltatottság véglétéssége* – tragikumuma – is oda kerülhet.

Mіндеzt azért lehet indokolt bevezetésül elmondani, mert hiszen szembeötlő, hogy az adott értekezés középpontjában elhelyezkedő lírikusnak: József Attilának az életműve körül soha nem alakult ki olyasfajta kultusz, amilyen a Shakespeare-é körül. Nem volt olyan korszak, amelynek az irodalomtörténet-írása bírálhatatlannak tartotta volna a munkásságát, politikai áramlat sem akadt, amely minden lépését szentesítette volna. (S nem intenek múzeumi alkalmazottak annak megfigyelésére: milyen is az, mikor „a mellékudvarból a fény hálóját lassan emeli” a Székely Bertalan utcai házban, emléktáblák sem igazítanak útba: merről nézve mutatkozhattak „a megtört kövek” úgy a helyükön lenni, „mint még soha”...)

Lehet tünődnünk azon, hogy pontosabban milyen értelemben, milyen jelentésnek a hordozójaként is fogalmazódott meg annak idején „a legenda oda” József Attila-i sora, magát a „legenda” szót azonban nem érezzük a „kultusz”-nál okvetlenül kevésbé az értekezés címébe illőnek. Persze nem pejoratív jelentéssel, valamiféle „szép hazugság”-ok ekvivalenseként, inkább jó értelemben vett „látványossága” és erkölcsi példázatossága alapján egyaránt *olvasást érdemlő történetnek* az értelmében.

József Attila halála – ahogy ezt Tverdota György értekezése igen jól kidomborítja – látványos fordulatot hozott életművének szorosabb értelemben vett befogadástörténetén túl alakjának egész további „kezelésébe” is. Amit évek múltával majd az *À la recherche* soraiban általánosító érvénnyel fogalmazott meg Radnóti Miklós, hogy „ami volt, annak más távlatot ad a halál már” – s ezért ilyenkor a *torzóban maradt* életműveknek az „aránya” is „kibomlik” –, azt előbb naplójának egyik följegyzésében fogalmazta meg; közvetlenül József Attilára vonatkozóan: „a mű, amit a költő haláláig alkot, hirtelen egész lesz, a kompozíció, melyet életében szinte testével takart, a test sírbahulltával válik láthatóvá, fényleni és nőni kezd...” (1940. dec. 28.) Igazában Illyés Gyula korábbi nekrológjának egyik megfogalmazását variálja ő itt, mely szerint „a korai ifjú halál fényében... vibráló, nyugtalan műve hirtelen kerek egész lett, a halál zománca, mely szivárványló burkot von köréje, egységesnek mutatja...”: „minden darabot a helyére tesz benne, s mindent világosan kiemel...” Parányit vitázik is tehát előző szavaival – „egész lett” – akár majd Radnóti. *Látni engedi* a korábban is meglévőt – a „csak éppen” eltakartat – vagy pedig „adja” – mintegy *hozzát teszi* tehát – ezt a bizonyos más távlatot a halál? Meglévő *tényleges helyükre* kerülnek – s itt lesznek láthatókká – azok a tényezők, amelyeket korábban figyelmenlenségünk következtében nem vettünk észre, vagy pedig egy *mesterségesen létrejött fényburok mutatja* csak szorosan egybetartóknak azokat a tényezőket, amelyek eredeti mivoltukban csak lazán illenek egymás mellé?

Az érintett, súlyos ismeretelméleti kérdéseket magában foglaló jelentéskettős valójában nagyon is beletartozik a vizsgált értekezés problémakörébe, nem okvetlenül szükséges ugyanakkor ezek mérlegelésénél a súlyukhoz illő időtartamra megállnunk, megnyugtató válaszok után nyomozva. Időlegesen mi is megelégedhetünk annak rögzítésével, hogy az összegező szemlélet érvényesítése nyomán a József Attila-életmű *sokak számára rangosabbnak mutatkozott* a korábinál. Ebben a „rangemelkedésben” (rang-elismerésben, illetve – fölismerésben) viszont a halál pusztá

tényén túl egy *látványosan tragikus* életrajzi mozzanatnak is fontos szerep jutott: a szárszói síneken lezajló (a képzelet által úgyszólván automatikusan „látványosított”, rohanóvá felgyorsított) vonatkerékek alatti költőhalál. – (Az ezt szükségképpen követő megrendülésekkel.) A történések „dramaturgiája” ebben az esetben – a maga tragikus módján – mondhatni hibátlanul működött. A *Nagyon fáj*-kötet kínos eladási-dedikálási kudarcait követően azért már megtették az első, de még *csak* az első lépések az életmű reális értékelésének irányában: Szegi Pál „a beteljesülés első nagy örömeinek” jeleire ismer a versek olvastán, egy helyütt azt is leírják róla, hogy ő „a modern magyar líra legkiválóbb mestere”, kötetét bemutatva Bálint György már „nagy költő”-ről beszél, Németh Andor társasági előadáson és írásban egyképpen „világviszonylatban is kiemelkedő”-nek minősítette ekkor már József Attilát. Ezt követi rövidesen Thomas Mann köszöntésének feltűnést keltő betiltása, ezt az ideggyógyintézetbe való bevonulásról szóló hír, ezt a Szép Szó-esten „távollétével jelen levés” nemes teátralizása. Ebbe a feszültséghelyzetbe robban be azután a halál híre. A hónapokkal korábban szétküldött nyolcvan új kötet eddig nagyobbreszt féltreolt példányait is kézbe lehet – és kell is – venni. Rajtuk a cím – *Nagyon fáj* – ekkor kibontakoztatja lehetséges jelentésgazdagságát. A nekrológiókban előjönnek az ismerős emlékek az évekkel korábbi *Tiszta szívvel*-konfliktusokról, korai halálképzetekről, alkalmi Petőfi-összevetések társaságában. (A mintegy nyolcvan ekkori írásműből tucatnyi tartalmaz *ezekre* vonatkozó utalásokat.) Tények és legendaképző elemek torlódnak egymásba – alig két év, és hússzor annyi példányban fogy el a gyorsan összeállított *Összes versek...*, mint amennyiben előtte az utolsó önálló kötet. Itt már föl lehet bátorodnia annak, aki a versek világára ugyan kellőképpen ráhangolódott, merész állításokra azonban nem egykönnyen vállalkozik. Ahogy Peéry Rezső írta: öngyilkosságával József Attila „megkönnyebbítette az óvatos kritikusai ítélet munkáját”. Innentől kinevetett és vagy támadások keresttüzébe kerülés kockázatátása nélkül lehet róla felsőfokon szólni, mint „a magyar irodalom fényes ígérété”-ről – neki tulajdonítva a magyar szerelmi költészet „legszebb sorait” –, tehetségét a Csokonaiéhoz lehet hasonlítani, „kivételes”-nek minősíteni, vele kapcsolatban „zsenialitás”-t szóba hozni, „csodálatos verskötet”-ét dicsérni. Attól sem kell már tartani, hogy valamilyen váratlan politikai fordulat megtételével esetleg kínos helyzetet teremt majd valamilyen táborkba tartozó méltatói számára...

Felkavart érzések – valóságos és ál-megrendülések, vádak és önvádak, egymástól eltérő olvasói reflexiók és esztétikai értékítélet-elemek, s az erkölcsi megrendüléshez társulni tudó vallási-mítoszteremtő reflexek működésbe lépése táplálta tehát azt a szellemi közeget, amely az 1937-es év végén kialakult. Amelynek a hullámverései természetesen csillapodtak azután, irányuk sem maradt változatlan – amiben a felejtés mellett idővel a tudományos tényellenőrzéseknek és az általuk megalapozott ítéleteknek is növekvő szerep jutott – ami azonban már többé soha el nem jelentéktelenedett.

Tverdota György a tőle megszokott módon, lenyűgöző ismeretanyag birtokában lényegében ennek a folyamatnak világítja meg az első évtizedét, a kultuszképzés útjába került akadályozó tényezőket sem hagyva szemhatáron kívül. A baráti szeretet szépírói megnyilatkozásainak számbavételén túl bonckés alá veszi az öngyilkosság viszonylatában a korábbiaknál is nagyobb mértékben exponálódó Baumgarten-díj problematikáját, a tanári pályára nem jutás sokat emlegetett körülményeit, a KMP-

hez és a munkásmozgalomhoz kapcsolódás különböző elemeit, magának az öngyilkoságnak mint olyannak a kérdéseit: gondosan megvizsgálja az elhangzott emlékbeszédeket, leírt nekrológokat és temetési beszámolókat (akár fiktív beszámolókat) is. Külön vizsgálja a haláleset nyomában kialakításra kerülő passió-történetek és mártírium-értelmezések formálódásait (a többé-kevésbé eleve kész szerepsémákkal való összefüggéseikben), számba veszi idegbetegség és zsenialitás lehetséges kapcsolódásait, a korai tragédiáért történő felelősségrevonások különböző változatait. Sokirányú szakmai fölkészültségének birtokában, mindig mértéktartásra, előítéletmentességre törekedve végzi munkáját, feltárt adatok sokaságát analizálva és helyezve időnként új megvilágításba. (Régibb és újabb torzítások, félremagyarázások kiigazítása alkalmával sem pályázva olcsó sikerekre.)

Az több szempontból is érthető, hogy eközben kutatói pozíciója – a kultuszeremtő, mítizáló legendaformáló eljárások külső megközelítőjéé – arra is indítja, hogy ráirányítsa a figyelmet az úgynevezett költői én és a valóságos személyiség közti különbségek tényére. (Hogy mennyire hajlik a képzelet a kultikus legendásításra – s ezen belül költészet és költősors egybemosására – arra talán a legszemléletesebb az ismert példa: milyen „aura” veszi körül általában a *Szeptember végé*nt: az elmúlásból adódó korai halál versbeli elképzelése és egy egészen másfajta korai halál tényleges bekövetkezése néha még kutatók szemében is el tudta fedni azt a kiáltóan nagy különbséget, amely az idő meg nem állítható múlása és a hősi tettek által előidézett halál között van.) Úgy gondolom azonban, hogy a jogos megkülönböztetés Tverdotát néhol már túlzásra: élmény és mű egymástól elhatároló eltávolítására – másutt „cselekvésértékük” (külső hatásuk) túlságos lebecsülésére – is késztette. Az idegzete felbomlásával küzdő lírikus költő vallomásait nem csupán valamiféle kultikus szemlélet kapcsolhatja szorosan egymáshoz, hiszen a tények szigorúbb vizsgálata sem cáfolja összefüggéseik meglétét. (Az értekezésben felhozott példa részben csak távolról analóg a József Attila esetével, hiszen Petőfi *Az őrültje* szerepvers – eltérően az értekezésben szereplő *Ki-be ugrál...*-tól. Másrészt azért még az sem lehetett teljesen véletlen, hogy Petőfi élte bele magát az őrült szerepébe, s majd Arany egy „tamburás öregúr”-éba, és nem megfordítva.) Élet és mű között végső soron egyaránt fontosak a kapcsolatok és a határok, csak majd ezek az erőteljesebbek és szembeötlőbbek, majd azok. – Ehhez hasonlóan látom mű és utókor kérdéseit is. Részigazsággként tartom csak elfogadhatónak, hogy a művet *azonosítsuk* azzal, „Ahogyan utókora róla gondolkodott, ...ahogyan az adott korszakban alakot öltött.” (Tézisek 2. p.) Különösen áll ez a megszorítás az olyan esetekre, melyekben az – úgymond – „adott korszak” *gondolkodását* a benne napvilágot látott *sajtótermékekével* azonosítják – különös tekintettel bizonyos korszakok sajátos propaganda- és cenzúra-viszonyaira.

Máskülönben – a bevezetésben jelzett fogalommeghatározási problémán túl – csak elvétve készlet vitára a benyújtott disszertáció, inkább nagy anyaggazdagsággal és belőle nyerhető tanulságokkal szolgál. Egy fokkal nagyobb súlyú kérdésként azt érzem még megfogalmazandónak, hogy milyen mértékben is tartoznak mindezek a vizsgálódások jellegzetesen az *irodalomtudomány* területére. (Különösen abban az esetben, ha nem kerül sor végül annak alaposabb értékelésére, hogy „milyen kulturális értékek születését segítette elő, s melyek létrejöttét gátolta meg története során” a kultusz.)

Hogy mindez *kapcsolódik* az irodalomhoz, ahhoz nem férhet kétség, és világos, hogy változásban vannak *magára az irodalomra* alkalmazott fogalmak (illetve az erre

vonatkozó nézetek) is: semmi ok nem lehet tehát arra, hogy valamilyen végletes merevséggel a nyelvi anyagra beszűkített irodalomkutatásnak a szempontjai felől indulva eleve elforduljunk a tágabb értelmezések különböző változataitól. (És éppen napjainkban, mikor a recepció, az utókorban-létezés kérdései inkább előtérbe kerülnek, semmint hogy a háttérbe szorulnának.) Mikor azonban a lélektan és a szociológia kutatási eljárásainak alkalmazására lenne leginkább szükség, s a várható eredmények sem utolsósorban ezeket a stúdiumokat tudják majd gazdagítani. Az utóélet alakulásának más mozzanatai a történettudomány (nem utolsósorban a politikatörténet) eredményeitől várhatnak majd alaposabb megvilágítást. A költő halála – tételezett *bűnt magára vevő* szerepének, másrészt az ő haláláért való *bűnbakkeresésnek* az elkülönítése – is alighanem ilyen természetű szakmai kutatások eredményeként nyerhetne az ittenieknél határozottabb kontúrokat.

Így mehetnének tovább olyan kérdések megválaszolásának irányában is, amelyek arra vonatkozhatnak, hogy vajon miért *igényli* egy-egy időszak ilyen (vagy inkább másmilyen) legendának, kultusznak a kialakítását.

Ha tehát szabad itt egy személyesebb természetű megjegyzést is megfogalmaznom, kimondom, hogy szívesebben venném, ha Tverdota György a későbbiekben inkább *visszább* kanyarodnék magukhoz a szorosabb értelemben vett, szöveg-arculatúnak mutató nyelv műalkotásokhoz, mintsem hogy *távolabbra* kerülne vagy fordulna tőlük. Ez a megjegyzés azonban semmit nem változtat annak tényén, hogy most benyújtott értekezését az irodalomtudomány számára is – noha nem kizárólag ennek számára – fontos értéket tartalmazó munkának tartom, s egész eddigi tevékenységére is kitekintve olyannak ítélem, amelynek alapján joggal adható meg számára az akadémiai doktori fokozat. Javasolom ezért az értekezés vitára tűzését és elfogadását.

TVERDOTA GYÖRGY

Válasz a doktori értekezés opponensi véleményeire

Mindhárom opponensem megtisztelő alaposággal olvasta végig és tette mérlegre értekezésemet. Kötelességem hasonló figyelemmel válaszolni ellenvetéseikre, illetve az általuk fölvetett vitás kérdésekre.

Tamás Attila a tőle megszokott pontossággal, korrektséggel elmondott, legsúlyosabb ellenvetéseit opponensi véleménye elejére és végére koncentrált. „Tverdota György saját kutatásainak fontos ösztönzőjeként veszi számba Dávidházi Péter könyvét, de – anélkül, hogy vitába szállna annak megfogalmazásaival – nem teljesen azonos vizsgálódási célokat tűz ki maga elé, s nem is teljesen azonos kultusz-fogalommal hajtja végre vizsgálódási műveleteit” – fogalmazza meg a dolgozat téma-választását, illetve az értelmezés kategoriális megalapozását illető kritikai megállapítását. Amennyiben opponensem itt a fogalmi tisztázottsággal kapcsolatos hiányérzetének ad hangot, bírálatát meg nem hallani és meg nem fontolni nem lenne ildomos. Hiábavaló lenne bizonygatni, hogy az általam használt kultusz-fogalmat igenis kellőképpen definiáltam, vizsgálódási szempontjaimat megfelelő módon tisztáztam.

Ha az olvasómnak van ilyen hiányérzete, akkor törekednem kell az eddiginél nagyobb világosságra, vizsgálódási műveletem élesebb fogalmi körülhatárolására.

Más kérdés, milyen viszonyban vannak kutatásaim Dávidházi Péter Shakespeare-kultuszról írott fejtegetéseivel, s hálás vagyok opponensemnek, hogy ennek elmondására idézett megjegyzésével alkalmat adott. Egészen más dolog egy irodalmi kultusz születésének pillanatáról (hiszen tíz év a történelemben csak egy pillanat) kinagyított képet adni, szellemi mikroszkóppal követhető elmozdulásokról beszámolni, s megint más egy több évszázadra kiterjedő, két kultúra (az angol és a magyar) szellemi terét betöltő nagy kultusz teljes természetrajzát adni és történetét áttekinteni.

„Az értekezés – állapítja meg Szigeti Lajos Sándor is – a József Attila-kultusznak csak a születésével és a kezdeteivel foglalkozik, a munka igazi hozadéka tehát későbbre marad.” Bizonyos tudománysszakok, mint például a paleontológia, vagy a világmindenség keletkezésével foglalkozó teóriák, ha úgy tetszik, teljes figyelmüket tárgyuknak „csak a születésére és kezdeteire” fordítják, s művelőik nem érzik úgy, hogy emiatt „munkájuk hozadéka későbbre marad”. A Biblia első lapjai sem vesztik a fontosságukból amiatt, hogy „csak” a Genezissel bíbelődnek. Egy kultusz születése tehát még nem azonos magával a kultusszal. Az általam vizsgált stádium ilyen prenatalis és részben posztnatalis állapot. Ki merné azt állítani, hogy a születő emberi lényt csak világrajövele után érdemes tanulmányozni? S akkor is csak olyan tulajdonságait, amelyek egy kifejlett emberi egyedével megegyezők?

A beállítódásnak, a szokásrendnek és a nyelvhasználatnak egész sor más sajátosságával, a kritikai magatartás kultikus irányba mutató felfüggesztésének sokkal korábbi stádiumával kell számolni a József Attila halálát követő napokban, hetekben, hónapokban, majd néhány évben, mint a Shakespeare halálát követő években, évtizedekben, századokban. Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy mindkét folyamatnak vannak olyan lényegi közös sajátosságai, amelyeket egyaránt kultikusnak nevezhetünk, s ehhez a „kultusz” terminust nem kell a Dávidháziétól eltérő értelemben használni. Kérem tehát, hogy értekezésemet ne csak a kultuszról, hanem a geneziszről szóló tanulmányként is ítélje meg a tisztelt bizottság.

Nem fenyegeti nagyobb veszély a kultusz kutatását, mint a sablon eluralkodása. Hiszen az irodalmi kultusz fogalmi, szokásrendi, nyelvi mintájául szolgáló vallási magatartásmódok, hagyományok köre korlátozott. Főként a keresztény, esetleg a görög-római vallási, mitológiai szertartáshagyomány bizonyos elemei állnak rendelkezésre. A vizsgálódásokban nem sok örömmünk telne, ha minden kultikus tiszteletben részesülő alkotóról csak annyi derülne ki, hogy ő is Isten másodszülöttje, mint Shakespeare volt. A kultuszkutatás akkor kezd érdekessé válni, amikor az elemző ráébred, hogy a sors, az emberi alkat, a pálya, az életmű és – hogy tömör egyszerűséggel fejezzem ki magam – a korszellem sajátosságai a tiszteleti formákat más anyaggal töltik föl, s visszahatásként mássá is alakítják minden esetben. Elegendő itt arra utalni, hogy József Attila öngyilkos lett, Shakespeare pedig nem, s ez a tény más-más feladatot rótt az eltökélten magasztalni kívánó kortársakra és utódokra.

A sors lehetővé tette számomra, hogy egy hallatlanul gazdag, József Attilára vonatkozó empirikus anyaggal, a hirtelen elhunyt Bokor László hagyatékában fennmaradt József Attila-irodalommal beható ismeretségre tegyek szert. Dávidházi könyve és a vele való évekig tartó, a Shakespeare-könyv szűkebb témakörét messze meghaladó együttműködés adott értelmet eme anyag azon döntő többségének, amely

a hagyományos értelemben vett kritikátörténet nézőpontjából értelmezésre méltatlan, használhatatlan selejt lett volna. Az anyag feldolgozása során azonban természetesen alkalmazkodnom kellett annak sajátosságaihoz, s ez vezethetett oda, hogy „nem teljesen azonos kultusz-fogalommal” dolgozom, mint Dávidházi Péter.

Ami az általam sajtó alá rendezett és jegyzetelt *Kortársak József Attiláról* című dokumentumgyűjteményt és ennek az értekezéshez való viszonyát illeti: igaz, hogy az évtizedek óta gépiratos formában megjelenésre várakozó szövegegyüttes sok szöveget tett már megjelenése előtt azoknak, akik hozzájuthattak. Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a publikált és a nyers változat azért mégsem azonos egymással. A főszövegeket meg kellett tisztítani például olyan írásoktól, amelyek nem József Attiláról szóltak, s eléggé fontos új szövegeket magam is találtam a sajtó alá rendezés közben. A Bokor-féle jegyzeteket pedig gyakorlatilag újra kellett írni. Márpedig a jegyzeteknek ebben a dokumentumgyűjteményben egyáltalán nem elhanyagolható szerep jut. 1980 őszén kezdtem el a sajtó alá rendezés munkáját, és évek kemény munkájának eredményeként, csak 1987 végén látott napvilágot a három kötet. Főlegesen dolgoztam volna?

A mélyebb különbség azok között, akik „csak felhasználták” a Bokor-féle gyűjteményt és köztem, aki – mint Szigeti Lajos Sándor megállapítja – ebből doktori disszertációt írtam, abban áll, amire már fentebb utaltam: a kultusz-kutatás szempontjainak megfelelően felértékeltem, s kiaknázzhatóvá tettem a kollekciónak egy hatalmas hányadát. Aki ezekből az írásokból a költőről való bármiféle új filológiai, életrajzi, poétikai, kritikai ismeretet kíván meríteni, esetenként akár tíz oldalakat is átlapozhat anélkül, hogy idézhető passzushoz érkezne. Én ezt a kötőszöveget fogtam faggatóra és hasznosítottam, kapcsoltam be a József Attiláról való gondolkodásba. Ezt a feladatot nemigen lehet végrehajtani másként, mint tagolt, rendezett, interpretált, tehát gondolatilag egyáltalán nem feldolgozatlan, ámde bőséges idézéssel. Ezért a konkrét esetben nem értek egyet bírálómmal abban az általában egyébként igaz megállapításban, hogy a „kevesebb többet mondana”.

Tamás Attila záró ellenvetése, ahol munkám irodalomtudományi hasznosításának lehetőségét veszi számba, majd az ilyenfajta kutatások tudományközi jellegére hívja föl a figyelmet, még komplexebb, mint nyitó kritikája volt. Amennyiben azt a mondatát: „ha nem kerül sor végül annak alaposabb értékelésére, hogy »milyen kulturális értékek születését segítette elő...« a kultusz”, dolgozatom kritikájaként kell értenem, akkor erre egyrészt azt a választ adhatom, hogy az értekezés egy publikálandó könyv részét képezi, s ebben, legkésőbb a záró fejtegetésekben kifejezetten sor fog kerülni az opponensem által igényelt „alaposabb értékelésre”. Ezt akár kétségbe is lehetne vonni, ha már az eddig olvasható részletben nem lennének megadva az ígért következtetések premisszái, sőt, helyenként felső tételei. Igazolásként a nekro-logikáról írott fejezetre utalok, amelyben a közelmúlt József Attila-értelmezése tudományosan is egyik leginkább végiggondolt változatának, a „kései József Attila” formulának az „archeológiáját”, elfeledett, tudomány előtti előföltéveit igyekeztem felszínre hozni, azt sugallva, hogy korunk e fontos, a népi demokrácia hivatalos József Attila-értelmezésével előbb látens vitát folytató, majd az eredendő értelmezési hagyományhoz mind nyíltabban visszatérő kritikátörténeti és szaktudományos fejleménye a kultikus beállítódásra vezethető vissza.

A kultusszal való foglalatosságát éppen az adja meg, hogy kiszabadítjuk az irodalmat és az irodalomtudományt szándékos vagy kényszerű elszigetelődéséből, és bekapcsoljuk a kultúra eleven vérkeringésébe. A sterilen szaktudományos kérdéscöltevéseket visszavezetjük (kulturális) életbeli alapjukra. József Attila szárszói újratemetését (hogy egy eleddig még nem tárgyalt kultikus jelenségre utaljak) szakadék választja el – mondjuk – az *Elégia* című vers értelmezésétől. Lehet arra az álláspontra helyezkedni, hogy ez a szakadék indokolt és fenntartandó, s hogy az irodalomtudósnak legalábbis be kell érnie az *Elégia* címet viselő szöveg értelmezésével. Én ellenben azok közé tartozom, akik szerint a szakadékok csak a táj felszínét tagolják, s nem számolják föl a vidék egységét.

A József Attila-kultusz feltérképezésével, másrészt, azt szándékozom demonstrálni, hogy a művek befogadása és értelmezése során ugyan mindig számolni kell az olvasó előföltevéseivel, de a befogadó sohasem olyan mértékben egyéni és szuverén, mint ahogy esetleg szereti hinni magáról. Bizony-bizony odaadja magát közös előföltevéseknek, olyanoknak, amelyek bizonyos alapelemeikben évtizedekig, akár évszázadokig fennmaradnak. Az irodalmi kultusz ilyen viszonylag állandó (bár egyúttal természetesen folytonosan alakuló) értelmezési keretet biztosít, amelyet az olvasó egyedek tudva vagy tudatlanul elfogadnak.

A kultikus beállítódást persze lehet, és talán érdemes is bírálni, olvasói önfeledtségünk, megindultságunk megnyilvánulásait lehet restellni és szégyellősen takargatni. Ha ezt tesszük, akkor úgy járunk el, mint a felvilágosodás gondolkodói, akik egyszer s mindenkorra megszabadították önnönmagukat a múlt terhes és homályos örökségétől. Magukat igen, mások azonban, akiknek ez a múlt nem volt olyan terhes és nem találták olyan homályosnak, mások tehát nem hagyták magukat megszabadítani. Úgy vélem, hogy az én feladatom, amikor a kultusz születését leírom, ellentétes a kultusz-kritika törekvéseivel: biztosítani szeretném a tudományos tapasztalat gravitációját, visszarántani az intelligibilis szférájába való bezárkózásra, elidegenedésre hajlamos szakismeretet a kultúrába.

Az imént kitértem a doktori értekezés helyzetére egy nagyobb egészben, a József Attila-kultusz születéséről szóló monográfia tágabb kontextusában. Rész és egész viszonyának kérdéséhez Szigeti Lajos Sándor is reflexiókat fűzött. Hozzájuk kapcsolódva a korábbiakhoz két dolgot szeretnék hozzátenni. Egyrészt azt, hogy igaz: az egész annak rendje-módja szerint óhatatlanul módosítani fogja az eddig olvasható rész értelmét. Hogy mást ne mondjak: a gondolatmenet szempontjából legfontosabb fejezet közzététele még hátravan. Itt azoknak az írásoknak az elemzésére kerül sor, amelyeknek legközelebbi rokonait a XIX. század második felében klasszikus magaslathoz emelkedő „emlékbeszéd” műfajában találhatjuk meg. Az emlékbeszédben a rituális elem, olykor a kifejezetten kultikus beállítódás és a tudományos elmélyültség, esetenként akár komolyan kritikai szempontok érvényesítése ötvöződik elválaszthatatlanul. Ebben a fejezetben válik majd láthatóvá, hogyan emelkedik át a tudományos komolyság, szakmai hitel igényével fellépő szövegekbe a tudomány-előttes kultikus séma. Az emlékbeszéd az a Gibraltár, amelyen át ki lehet jutni a kultusz Földközi-tengeréről a József Attila-értelmezés Atlanti-óceánjába.

A koncepció mindazonáltal, amely a munkám egészében megvalósul, már most is tökéletesen megszilárdult, a kritikai megjegyzések, köztük nagyra becsült opponenseim nagyon tanulságos fenntartásai is a részletek javításához, a hibák kiküszöböléséhez.

léséhez, nem pedig a szöveget lebontásához és újraszövééséhez segítenek hozzá. A tervezett fejezetek egyébiránt már csak azért sem forgathatják föl alapjában a jelenlegi rendet, mert a kultusz megnyilvánulásainak más vonatkozásait, mintegy az eddig leírtakhoz képest mellérendelten, bővítőleg fogják kifejteni, mint például az újratemetések megtárgyalása. Arra biztatnám tehát opponenseimet s a tisztelt bizottságot, hogy nyugodtan ítélkezzenek értekezésemről, mint egy általam ebben a formájában is vállalt késztermékről.

Az interdiszciplinaritásra vonatkozó fejtegetéseivel Tamás Attila érzékeny húrokat pendített meg bennem. Való igaz, a József Attila-kultuszra vonatkozó, szándékosan és hangsúlyozottan irodalom-közelben maradó vizsgálódásaim során akaratlanul is szembesülnöm kellett lélektani, szociológiai, történettudományi (nem utolsósorban politikatörténeti), s hozzátenném, hagiográfiai, retorikai és más olyan szaktudományos kérdésekkel, amelyek területén kompetenciám nagyon is korlátozott. Nem álthatom magam azzal, hogy a feltornyosuló kérdésekre bármikor is minden szakmai igényt kielégítő válaszokat tudok majd adni. Ebből azonban két dolog következik: egyrészt annak ábrándja, hogy egyszer talán kialakulnak olyan, több tudományág szakértőinek munkáját összehangoló kutatócsoportok, amelyek egy-egy, a kultuszhoz hasonló komplex jelenség többoldalú elemzésére képesek lehetnek. A másik, hogy jelen munkámnak elsősorban az irodalomtudomány számára való hasznosságában bizzam.

Ehhez a szakterülethez való hűségem, gondolom, nem igényel különösebb bizonyítást. Azok közé az irodalomtörténészek közé tartozom, akik párhuzamosan több terepen működnek. A kultuszkutatóval egyidejűleg József Attila prózai értekezéseire írok textológiai, filológiai és eszmetörténeti jellegű jegyzeteket, s emellett versértelmezések sorát készítem. Úgy vélem tehát, hogy a József Attila-kultusz vizsgálata során nyert tapasztalataimat a „szöveg-arculatának mutatózó nyelvi műalkotások” elemzésében kamatoztatva, mindannyiszor visszakanyarodom a legszorosabb értelemben vett irodalomtudományi kérdésekhez.

Az eddigiekben, úgy érzem, szert tettem arra a lendületre, amellyel egy olyan elméleti-módszertani problémaköteggel is birokra kelhetek, amelynek érintése a három opponensi vélemény egyikéből sem hiányzik, de amely legnagyobb hangsúllyal és legkifejtettebben talán Horváth Iván írásában fogalmazódott meg. Az opponensem által a dolgozatban kimutatott két igazságfogalom problémája munkám legmélyebb szemléleti alapjait érinti. A kultusz mint olyan nemigen lenne leírható, ha nem élnénk azzal az igazságfogalommal, amelyet Horváth Iván relatívnak nevez, s amelynek használata folytán az értekezés szerzője az időszerűség fényében tündökölni lehet. Szívesen sütkérezem ezen a napon, s úgy hiszem, erre rá is szolgáltam. Ám azt a borulatot is megadóan elviselem, amely miatt keletkezik, hogy vissza-visszazuhantam a megszokott, reflektálatlan igazságfogalom szintjére. Szerencsére árnyékban is szeretek lenni. Mi tagadás, úgy vélem: tény, hogy József Attila nyomorgott is, nemcsak nyomorrepertoárt gyártott. Horger súlyosan megbántotta őt akkor is, ha nem őmiatta nem fejezte be az egyetemet. Kultusza is, nemcsak azért támadt, mert öngyilkos lett, mert lesajnálták életében, hanem azért is, mert időtálló remekműveket írt. Ki merem jelteni, mint közvetlenül birtokba vehető igazságot, hogy a *Harmatocska*, a *Holt vidék*, a *Medvetánc*, az *Ars poetica* és a *Flóra* időtálló remekművek. Je vous jure que c'est beau.

Bizonyos, hogy ez a kettősség módszertani inhomogeneitáshoz vezet. Metodológiai bizonyára roppant izgalmas vállalkozás lenne megírni a kultusz születését a reflektálatlan igazságfogalom teljes kiküszöbölésével. Engem azonban az ilyen experimentum nem vonz. Igyekszem ugyan háttérbe szorítani vagy zárójelbe tenni a hagyományos igazságfogalmat, mert jó érzés lebegni a relatív igazság közegeiben. A Horváth Iván felismerésében rejlő kritikai elemet annyiban mindenképpen elfogadom, hogy a spontán, ellenőrizetlen tényhivatkozásaimat, a vigyázatlanságból eredő, elvétésszerű, fakticista csökevényeket (bizonyára számos ilyen lehet), igyekszem majd kigyomlálni, illetve megfelelő körmönfonsággal átfogalmazni. Abban azonban továbbra sem fogok hinni, hogy nincs ténylegesség, vagy ha van, akkor megfogalmazhatatlan, s csak történetek vannak, illetve csak ezek ragadhatók meg. Vagy csak ezek megragadására és játékok lejegyzésére érdemes törekedni. Nem mondom le eztán sem arról a reményről, hogy e történetek mögé is be lehet pillantani.

Ugyanis József Attila komor föltámadásának titkát akarom megfejteni, nem pedig a probléma körül, annak érintetlenül hagyásával, hibátlan akrobatamutatványokat végrehajtani. Vannak esetek, amikor úgy vélem, a cél érdekében föl kell függeszteni a felfüggesztéseket, s ki kell jelentenem, hogy „A temetés valóban szerény, szegényes volt”, vagy állást kell foglalnom „az életmű egésze iránti érdeklődés” indokoltsága mellett, az egyes korszakokat a többi rovására kiemelő eljárásokkal szemben. A két igazság közötti igazságtevés különösen az emlékbeszédről szóló, említett készülő fejezet esetében fog kiéleződni, épp ennek kétarcúsága: bizonyító és egyúttal (kultikus) megfellebbezhetetlenül ítélező jellege miatt.

Épp az ilyen régimódi, magabiztosan hangzó aranyigazságok kijelentésére való vállalkozás az, ami az opponensem által szóvá tett cinizmust látszattá fokozza le. A „kultuszpanel”, „nyomorrepertoár” terminusok és rokonaik, elismerem, elidegenítő hatást kelthetnek. Éppen ezért érzem szükségét annak, hogy nyilvánvalóvá tegyem: mögöttük valóságos szenvedés és valóságosan kiemelkedő szellemi teljesítmény rejlik. A prágai múzeumban látott egyik Rubens-képpel szemléltethetem álláspontomat. A kép egy mártírt ábrázol, akit kegyetlenül kínoznak, s aki enyhületet, sőt, talán menekvést remélve fordítja fohászokodó tekintetét az ég felé. Onnan azonban bájosan mosolygó angyalok csak egy mártírkoszorút hoznak a szerencsétlennek. Karriertörténet ez is, hiszen közeleg a megdicsőülés pillanata, az égi masinéria beindult, a későbbi szentté avatás biztosítva van, nem kétséges azonban, hogy mártírunk elengedné ezt a dicsőséget, ha még néhány békés évet nyugodtan élélhetne a siralom völgyében. Én azt remélem, hogy sikerült értekezésemben a Rubens-kép mindkét aspektusát (a hitért vagy a hivatásért való tényleges kinszenvedést és a helytállásért kijáró, a legmagasabb helyről jövő, posztumusz kitüntetést) megmutatnom.

Ide tartozónak vélem Tamás Attila töprengését ama kérdés fölött, hogy a költő „keserű megdicsőülése” rangosabbnak mutatkozás csupán vagy indokolt rang-elismerés, hogy a tragikus halál után létrejött mesterséges fényburok védi a feledéstől a műveket vagy tényleges helyükre kerültek? Személyes véleményem szerint a dilemmára adott második válasz az igaz. A József Attila-kultusz születésének leírása egészében erre szolgál közvetett bizonyíték gyanánt. Annak a folyamatnak a bemutatására törekedtem, amelynek során létrejött a költő alakja és életműve körül egy széles körű, minden regiszterben érvényesülő közmegegyezés, amelynek végeredményeképpen visszavonhatatlanul fölnybe került a szorosabban vett kritikai maga-

tartással szemben az egzegézis gyakorlata, amikor nem annyira azt kell vizsgálni, jók-e a költő művei, hanem azt, hogy miért és hogyan jók? Tehát, ha úgy tetszik, a kultusz a látszatoknak, a káprázatoknak, félig igazolható kijelentéseknek olyan rendszere, amelyen keresztül az életmű tényleges értéke nyilvánul meg. Olyan rangosabbnak mutatkozás, amely a tényleges rang fölismerésének egyik legitim módja.

József Attila irodalmi-kulturális közvéleményben elfoglalt helyének módosítását vagy radikális megváltoztatását, egy kiépült kultusz lebontását ma már csakis hiperkritika révén lehet elérni. Hiperkritikán azt értem, ha József Attila újraértékelését immár nem Mécs Lászlóval, Reményik Sándorral, Bányai Kornéllal, Sértő Kálmánnal szembevetve kísérik meg, hanem Illyéssel, Szabó Lőrincsel, Babitscsal, Adyval, Petőfivel, Balassival, Gottfried Benn-nel, Valéryvel szemben marasztalják el, utasítják szerényebb helyre. Effajta hiperkritikai törekvések eddig is voltak, eztán is lesznek, s nem lehet kizárni, hogy ideiglenesen vagy tartósan sikerrel járnak. Velük szemben azonban nem kevésbé óvatosnak kell lennünk, mint a kultusz megnyilvánulásaival szemben. Érvényük néha nem nagyobb, mint a meteorológiai előrejelzéseké. Gyakran önbeteljesítő jóslatokként funkcionálnak, azaz az irodalmi haruspexek azért prófétálják az értékcsökkenést, mert szeretnék, ha az bekövetkezne.

A két igazság kérdésköréhez tartozónak vélem Tamás Attila ama fejtegetését, amelynek konklúziója szerint: „Élet és mű között végső soron egyaránt fontosak a kapcsolatok és a határok.” Ezzel a következtetéssel tökéletesen egyetértek. Attól tartok tehát, hogy a lírai én és az életrajzi én relációjával kapcsolatos nézeteimet – nyilván megfogalmazási módom homályossága miatt – opponensem nem pontosan értette meg. Értekezésemben folytatott polémiám éppen a kettő egyoldalú és túlzó különválasztása és szembeállítás ellen irányult. Az elválasztást az irodalmi művek értelmezése, bizonyos irodalmi jelenségek elemzése során indokoltnak, sőt, elengedhetetlennek tartom, ahogyan – úgy vélem – Tamás Attila is. Amikor azonban ez öncélú, automatikusan alkalmazott distancírozássá válik, akkor az irodalom létmódja, a befogadás reális folyamatai ellenében, a pedantéria akadékoskodása gyanánt hat. Amikor pedig a befogadás folyamatába is behatol ez a féligazság, akkor egyfajta mai précieux magatartásnak szolgál alapul. Én azért különböztettem meg az élményt és a művet, a lírai és az életrajzi ént, hogy azután annál plasztikusabban élénk álljon összeforrásuk a befogadás folyamatában. Amikor a kultusz „naiv” módon rendszeresen egymásra vonatkoztatja a költeményben elhangzó állításokat és az egyén és közösség életében valóságosan megtörtént eseményeket, akkor a jobb megértés, az autentikus befogadás számára a legkevésbé sem idéz elő hátrányosabb pozíciót, mint amelyet azok az értelmezők foglalnak el, akik a referenciák kérdését nagyvonalúan zárójelbe teszik.

Az elvi problémák közül utolsóként egy olyan kérdéssel foglalkozom, amellyel mindenki szembetalálja magát, aki – akár kutatóként, akár a kutatás kritikusaként – kapcsolatba kerül az irodalmi kultusz jelenségeivel: hogyan viszonyuljunk azokhoz a magatartásmódokhoz, megnyilvánulásokhoz, amelyeket a doktori értekezés taglal? Vállaljuk-e a kultikus beállítódást vagy mindenáron igyekezzünk tőle megszabadulni? Mindhárom bírálóm esetében bizonyos averziót, szabadkozást, szinte ösztönös elhatárolódást éreztem a tárgyalat beállítódással szemben. Tamás Attila például azt írja: „nem csupán valamiféle kultikus szemlélet kapcsolhatja szorosan egymáshoz, hiszen a tények szigorúbb vizsgálata sem cáfolja összefüggéseik meglétét.” Szigeti Lajosból

Baka István emlékének ápolása kapcsán bukik ki a következő vallomás: „magának a kultusznak – bármily sajnálatos is az irodalomtörténész szemében (az én szememben) – igenis van figyelemfölkeltő szerepe...” Egy másik helyen azt veti a szememre, hogy „meg sem próbálom szétválasztani az ún. kultikus természetű anyagot az immansens értelmezésektől”. Horváth Iván esetében nem jelentkezik mindez ilyen árulkodóan, de az idegenkedés jelei nála is megmutatkoznak, például ott, ahol így ír: „ha... József Attila tevékenységét egy olyan játszma lépéseiként elemezzük, amelynek célja a kultuszképzés,...”

Opponenseim tehát némi rosszállással, fejüket csóválva, a kívülálló józanságával veszik szemügyre ezt a különös megszállottságot. Magatartásuk csak azon a feltevésen alapulhat, hogy ők maguk egy, a kultikus beállítódást meghaladó, magasabb rendű, torzításmentes, autentikus befogadói magatartás birtokában vannak, egy archimédészi ponton állnak, amelyen ezt az atavisztikus viselkedést, olvasói hamis tudatot el lehet ítélni. Tagadhatatlan, hogy minden konkrét cselekedethez, gesztushoz képest föl lehet venni külső, kritikus nézőpontot. Horváth Ivánnak igaza van akkor, amikor a bűnbakképzés során az egyes, bűnbaknak kiszemelt személyiségekkel, közösségekkel szemben elkövetett igazságtalanságokkal fölveszi a harcot. Nem várható el Tamás Attilától vagy Szigeti Lajos Sándortól, hogy azonosítsák magukat bizonyos szertelen, groteszk befogadói megnyilatkozásokkal.

A tőlük való elhatárolódás vagy idegenkedés, egy-egy túlzó megfogalmazás elutasítása azonban még nem jelenti azt, hogy maradéktalanul meghaladtuk a kultikus beállítottságot. Nem tudom, megvalósítható-e olyan olvasói magatartás, amelynek során az olvasó az összes benne működő előföltévést tudatosítja, kézben tartja és ellenőrzi, s a kultusznak való behódolás leghalványabb jeleit is nyomban kiirtja magából? S ha megvalósítható, megéri-e a fáradságot? Nem tudom, ki lehet-e lépni egy érvényben lévő kultuszból másként, mint a kultusz tárgyát képező életműtől való elfordulással, tőle való elhatárolódással? Azaz: a József Attilához való pozitív viszony határai vajon nem esnek-e egybe kultuszának legtágabb értelemben vett határaival? Óvatosabban fogalmazva: állíthatja-e biztonsággal magáról valaki, aki József Attila költészete iránt megbecsülést érez, hogy befogadói magatartását legalábbis nem színezik a kultikus beállítódás szublimált tényezői? Vajon a József Attila-értés elmélyülése és a kultikus mozzanatoktól való elszakadás mértéke egyenes arányban áll-e egymással?

Allításaimmal és kérdéseimmel egyaránt opponenseimnek a kultusszal szembeni – remélem, inkább csak vélt, mint valóságos – tartózkodását szeretném csökkenteni. Osztozom velük a szélsőségek, avíttóságok, gyermetegségek elutasításában, de azt gondolom, hogy a befogadásnak ezt a több évtizedes hagyományát nem lehet büntetlenül megtörni. Azt a lehetséges félreértést is szeretném eloszlatni, mintha a kultusz eleve csak azon a ponton kezdődhetne, ahol a valóságos összefüggések hiteles figyelembevételre torzulást szenved. A kultikus beállítottság nagyon is gyakran támaszkodik ugyanazokra a tényekre, amelyeket „hideg fejjel” is jóváhagynánk. „Az idegzete felbomlásával küzdő lírikus költő vallomásai”-ról természetesen nem gondolom azt, hogy ez csak a kultusz ráfogása, s eszemben sincs azt állítani, hogy „a tények szigorúbb vizsgálata” cáfolná „összefüggéseik meglétét”. A kultusz itt ráépül a betegséggel való viaskodás tényeire.

Távol áll tőlem, hogy tagadjam azt, hogy az *Ülni, állni, ölni, halni* című versben tetten érhetők a nyelvi agresszivitás jelei, netán bizonyos öngyilkossággal kapcsolatos fantáziák, amelyekre Horváth Iván joggal hívja fel a figyelmet. Ha azonban dilemmaként vetődik föl a kérdés: vajon a versben valamiféle irracionális mélységekből föltörő sejtelmek fogalmazódnak meg, amelyek később részben beteljesednek, vagy inkább az ötletek pazarló áradata áll előttünk, nem zárva ki a pálya alakulásának és befejezésének számtalan más lehetséges módját, akkor én ez utóbbi álláspontot foglalom el. Egyáltalán nem bizonyos ugyanis, hogy ha József Attilának sikerül egy korábbi öngyilkossági kísérlete, például ha Szántó Judit nem ébred föl arra, hogy a költő kinyitotta a gázcsapokat, akkor is ugyanilyen borzongással olvasnánk a „vonat elé leguggolni” sort. A kultusz itt is valóságos „öngyilkos fantáziák”-on alapul, „csupáncsak” e fantáziák keletkezésekor még meg nem lévő hangsúllyal látja el őket, az ösztönösen megelőlegezett és a ténylegesen megvalósult öngyilkosság között direkt összefüggést teremtve.

Ha Horváth Iván a saját bevallása szerint sem képes „a vers szövegét olvasva nem tulajdonítani fontosságot ölés és halál együttes szerepeltetésének, egyszóval az öngyilkosság motívumának”, akkor ennek elsődleges oka maga az öngyilkosság sokkoló ténye, tehát valami, ami megelőz minden kultikus beállítódást, s a „vonat elé leguggolni” sornak a végzetes tethez való kapcsolásához ebben az értelemben valóban nincs szükség arra, hogy az asszociáló alany részt vegyen a kultuszban. Eredendően nem beszélhetünk egy semleges, közömbös tényre rátelepült, azt tragikus összefüggésbe erőszakoló szemléletmódról. Elvileg úgy is gondolhatta valaki, hogy „jól tette”, „megérdemelte” a költő, „azt kapta, ami neki jár”. Lehetne a „vonat elé leguggolni” sort akár kárörömmel is olvasni.

Én mégis kétirányú vegyülést látok itt a megdöbbentő hír és a költő iránti, az átlagosnál jóval nagyobb megbecsülés között. A tiszteletet kultikussá az öngyilkosság teszi, ez utóbbi pedig felszívódik a művek értékelésébe és értelmezésébe, elveszíti nyers tény jellegét. Talán nem sértődik meg Horváth Iván, ha azt állítom, hogy a verssor és a költő halála között összefüggést teremtve ő is a kultusznak hódol. Ez nyilvánvalóvá válik akkor, amikor az „életem, te választató” sornak azt a leszűkítő értelmezést adja, hogy „mármint aközött [kell választani], hogy megtartsa vagy visszaadja életét”, hiszen az idézett sor arra a dilemmára is vonatkozik, hogy: „vén pókomnak méhet adni, / öregasszonyt cirógatni”! A kultikus beállítódás kikerülésének tehát mindannyiunk számára igen-igen csekélyek az esélyei. Ez az attitűd nem valamiféle kenetteljes kegyeletesség kinyilvánítása, amitől önmagukra adó, disztिंगváltabb elmék előkelően elzárkózhatnak. Ilyen illúzióhoz csak az olyan újabb keletű aufklérizmus ragaszkodhat, amelyről fentebb már szót ejtettem, s a kultikus beállítódástól mindenáron történő elszakadásra csak napjaink öntelt egoista olvasója törekedhet, aki magát erőszakosan művész és mű fölé tolja.

Nem könnyű feladat az elvi-módszertani problémafölvetésekre adott válaszok után illő rövidséggel reagálnom a rendkívül szerzteágazó, az egyszerűség kedvéért irodalomtörténeti részletkérdésekként összefoglalható opponens megjegyzésekre. Ezek egyik csoportja a József Attila-kutatás területén az utóbbi időben elért eredményekre, vitás kérdésekre való reflektálásom hiányát vagy esetleg vitatható voltát érinti. Az olyan típusú kritika által, amelyben Szigeti Lajos Sándor számon kéri rajtam az *Ülni, állni, ölni, halni* című vers kapcsán az infinitívuszos versről általa írott valóban nagyon

kiváló tanulmányra való hivatkozás elmaradását, vagy amelyben felhívja a figyelmet Lengyel András tanulmányaira, nem igazán érzem magamat találva, mert dolgozatoknak nem tárgya József Attila költeményeinek értelmezése vagy elemzése. (Lengyel utolsó kötetéről mellesleg igen terjedelmes kritikát írtam a Holmi című folyóirat számára.) Bókay vagy Gyertyán nem művek értelmezőiként szerepelnek az értekezésben, hanem a bűnbakkeresésről írott fejezet akaratlan hőseiként. Balogh Lászlót illetően félreértésről lehet szó. A jeles szerzőnek én nem ismert kismonográfijából idézek, hanem egyik olyan terjedelmes tanulmányából, amelyet ő még a világháború alatt, tehát az általam vizsgált időszakban publikált.

Horváth Iván azt veti a szememre, hogy Bókayval és társaival a bűnbak-kérdésben túlzottan elnéző, Szőke Györggyel vagy Gyertyán Ervinnel pedig túl szigorú vagyok. Ha így lenne, ez szándékom ellen történt. Az említett kutatók példájával azt szerettem volna szemléltetni, hogy ha egyszer a bűnbakképzés folyamata beindult, milyen nehéz belőle száraz lábbal kilépni. Abban igaza van opponensemnek, hogy akik Bókayt és társait bírálták, s Horváth Ivánnal egyetemben én is ezek sorába tartozom, azok a bírált szerzőket nem tették bűnbakká, s a distinkció megtételére ezen a ponton nagy gonddal ügyelni fogok. Azt azonban bírálóm is elismeri, hogy a tollak, amelyek Bókayék eljárását a Révai-féle anatómiával rokonították, kissé nagyon erősen fogtak. Magamról is beszélek. Horváth Iván hiába vállalja magára a Bókay-kritika ódiáját, a szóban forgó szöveget mindketten aláírtuk, vállaltuk, tehát követelem a részemet a felelősségből. Idetartozik a Sárközy Péterrel folytatott kritika elmaradásának kérdése. Sárközy értekezésem benyújtása óta egy könyvet publikált „*Kiterítetek ügyis...*” címmel. Itt közvetlenül is foglalkozik a kultusz-kutatás lehetőségeivel, s maga a könyv számos ponton érint az értekezésben tárgyalt problémákat. A munkám könyv-változatában, ha akarnám, sem kerülhetném meg Sárközy álláspontjának kritikái számbavételét. Azért, mindenestre, hálás vagyok minden kritikusomnak, ha újabb olyan adalékokra hívják föl a figyelmemet, amelyek beépítése munkám színvonalának javára szolgál.

Ilyenekre Horváth Iván opponensi véleménye jó néhány példát nyújt: többek között Gelléri Andor Endre emlékezés-részletére, Herczeg *Andor és Andrására*, a Móra-publicisztikára gondolok. Ugyanilyen köszönettel nyugtázom Szigeti Lajos Sándor olyan megjegyzéseit, mint Juhász Gyula előszavai más induló költők kötetéhez. Itt csak annyit jegyeznek meg, hogy ez épp az én malmomra hajtja a vizet. Én ugyanis nem azt állítom, hogy Juhásznak a *Szépség koldusa* kötethez írott előszava idézte elő a kultuszt, hanem azt, hogy a kibontakozó kultusz inkorporálta Juhász előszavát, amely eszményi módon illeszkedett a kultikus keretekbe. A szegedi költő más költőkre vonatkozó ugyanilyen szellemű szövegei kiestek a kollektív emlékezetből, mert ezek körül nem alakult ki kultusz. Az „akaratlan” jelző beillesztésére vonatkozó javaslatot is elfogadom, s írásom érzékeny olvasásának jelét látom benne.

Vannak olyan pontok értekezésem gondolatmenetében, ahol elfogadom a kritikai megjegyzéseket. Ilyen például Horváth Iván opponensi véleményében az a hely, ahol a Németh Andort illető „polgári esztéta” kifejezést teszi szóvá. Kedvenc szerzőm, Németh Andor esetében valóban rossz beidegződéssel követtem a türelmetlen marxista kritika minősítéseit, amelyek sorába egyébként kisebbrészt beletartozik József Attila [*Hová forduljon az ember...*] kezdetű verse is. Szigeti Lajos Sándortól és Tamás Attilától elfogadom azt a figyelmeztetést, hogy a jegyzetekben a korrekt tájékoztatás

érdekében a hivatkozott vagy idézett írások első megjelenésének helyét, nem pedig a *Kortársak*-beli utóközlés lapszámát kell feltüntetni.

Van, természetesen, néhány olyan pont, ahol a kritikai megállapítások nem bírtak jobb belátásra. Az ilyen helyeket csak egy-egy kiragadott példával szemléltetem. Azzal például, ahogyan Horváth Iván József Attila Babits-pamfletjét értékeli, nem tudok egyetérteni. Lehet, hogy opponensem nem tántorítja el véleményétől az a körülmény, hogy József Attila egy 1933. március 2-án kelt magánlevelében korábbi támadását őszintén megbánta a következő szavakkal: „esztétikától idegen és magam elől is elrejtőző impulzusok kényszerítettek, hogy Önt bizony durván megtámadjam, lelkiismeretem egyre ösztökél, hogy ezt a csorbát kiköszörüljem.” Ezért, hogy megingassam eltökéltségét, hozzátenném, hogy Kosztolányitól nem lenne nagyon nehéz pajtáskodó kritikákat idézni. Többet mondok: mielőtt nekidurálta volna magát Adyról kialakított különvéleménye megfogalmazásának, ugyanolyan kritikátlan, hozsannázó hangnemben nyilatkozott halott költőtársáról, mint az Ady-irodalom átlaga. Arra is fölhívom opponensem figyelmét, hogy a korban nemcsak a szervilis méltatás volt divatban, hanem a nem kevésbé lapos szarkasztikus, pamflet-ízű nonkonformista kritika is, egyebek között, de nem kizárólagosan avantgárd körökben, amelynek épp Babits volt az egyik kedvelt célpontja. Rímbohócnak nevezni Babitsot, amint ezt egy jelentéktelen avantgárd szerző tette, semmivel sem nagyobb teljesítmény, mint kritikátlan elismeréssel övezni. Folytathatnám érveimet, amelyek fedezete mögött kitartanék eredeti álláspontom mellett.

Szigeti Lajos Sándor okfejtésével szemben egyebek között ott vetem meg a lábamat, ahol opponensem nehézséget lát abban, hogy olyan, mára már elhalványult emlékü szerzők „helyezik el a költőt a pantheonban”, mint Lakatos Péter Pál, Danzinger Ferenc, Vass László, Kovács József vagy Boldizsár Iván. Erről az argumentációról Osvát egyik híres aforizmája jut az eszembe, amely valahogy így hangzik: „Shakespeare zseni volt, mi legyünk tisztességes emberek.” A költő tehát akkor is a Pantheonba került, ha szobrának egykori cipelőit, és ha minket magunkat, az istenek e templomába látogató turistákat is belep majd a feledés pora.

Tamás Attilától, aki nem terjesztette ki kritikai figyelmét ilyen mértékben történeti-filológiai részletekre, nehezebb olyan helyet idézni, amelyen vele szemben bátorodom kitartani eredeti álláspontom mellett. Ilyen mindenestre a *Ki-be ugrál...* című vers kapcsán kifejtett nézete. Abban, amit erről és Petőfi *Az őrültjéről* megállapít, sok igazság van. Engem csak az zavar azokban a megnyilatkozásokban, amelyek a *Ki-be ugrál...*-ban az őrülség jeleit szimatolják, hogy témáját tekintve ugyan a megbolondulásról szól, de megfogalmazási módja olyan szabatos, formaképzése olyannyira fegyvelmezett, gondolatmenete oly mértékben rendezett, hogy ehhez képest – mondjuk – Kassák valamely számozott verse a legsúlyosabb delíriumban készült elmeszüleménynek hat. „Gondoljátok meg:” – inti megfontolásra az állítólagos őrült állítólag teljesen épelméjű embertársait. Ha itt József Attila csakugyan „idegzete felbomlásával küzd”, akkor ezt a csatát még fölényesen megnyerte.

A tisztelt bizottság, tisztelt opponenseim és kedves hallgatóim talán észlelték, hogy nagyon hosszúra nyúlt válaszomban, amelyért elnézést kérek, eltértem az opponenseknek adott válaszokban szokásos retorikai gyakorlattól. Nem igyekeztem a kezdet kezdetén meglovagolni bírálóimnak az értekezésről tett dicsérő szavait. Kötelességemnek tartottam először kendőzetlenül szembenézni fenntartásaikkal, ellenveté-

seikkel. Csak most, miután elismeréssel adóztam a dolgozatnak szóló komoly kritikai figyelem megnyilvánulásainak, fejezem ki köszönetemet azért a Szigeti Lajos Sándor és Horváth Iván által a kiindulópontban leszögezett, majd a végkövetkeztetésben megerősített, Tamás Attila által pedig a konklúzióban összegzett végső mérlegért, amelyet minden lehetséges vitakérdés ellenére alapvetően pozitívnak, nem pusztán retorikailag, hanem érdemben is elismerőnek érzékelek. Úgy érzem, mindhárman felismerték munkám tudományos szándékát, felmérték azokat az erőfeszítéseket, amelyeket az általam választott feladat megoldása érdekében tettem, s méltányosan, bizonyára talán túlzottan is jóindulatúan értékelték elért eredményeimet. Bírálataikat készülő monográfiám munka közbeni lektori véleményeiként hasznosítani fogom.